

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

**PROBLEMATYKA NARODOWOŚCIOWA
ESTONII**

ISSN 0013-788X
1845-5795 (E-ISSN)
1549-0520 (E-ISSN)

Eberhardt, Problematyka narodowościowa w Estonii

Piotr Eberhardt

national problems in Estonia (summary)

Nr 47

1997

ZESZYTY

INSTYTUTU GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

PAN

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

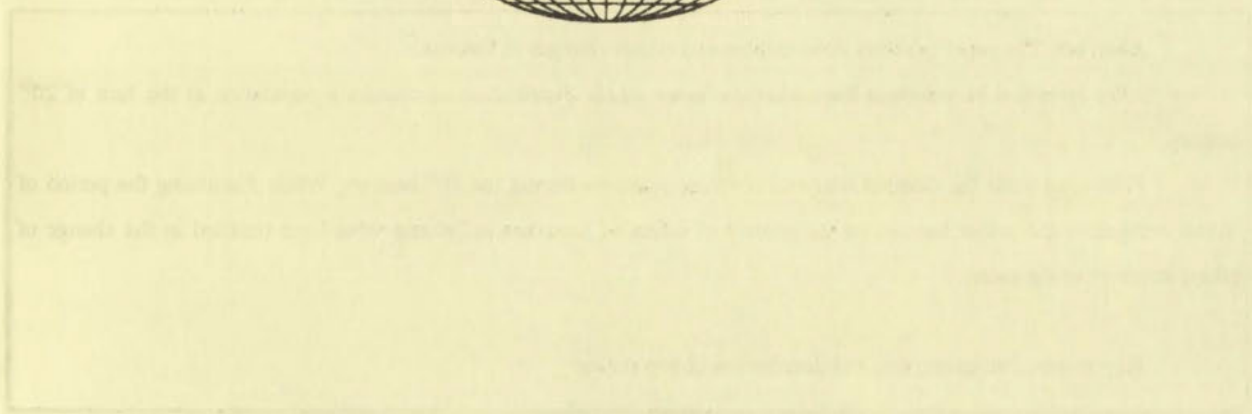
**PROBLEMATYKA NARODOWOŚCIOWA
ESTONII**

Piotr Eberhardt

Nr 47

1997

THE ETHNIC PROBLEMS IN ESTONIA

**ZESZYTY
INSTYTUTU GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA**

<http://pan.in.org.pl>

Redaguje zespół w składzie:
Teresa Kozłowska-Szczęsna (redaktor)
Grzegorz Węclawowicz (zastępca redaktora)
Jerzy Grzeszczak
Marek Degórski

Barbara Jaworska (sekretarz)

Adres redakcji:
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55
tel.(48-22) 69 78 841
fax.(48-22) 620 62 21

Abstract. The paper presents demographic and ethnic changes in Estonia.

After historical introduction the author discusses ethnic distribution of country's population at the turn of 20th century.

Following come the detailed analyses of ethnic relations during the 20th century. While discussing the period of Soviet occupation the author focuses on the process of influx of Russians to Estonia what have resulted in the change of ethnic structure of the country.

Key words: Estonians, size and distribution of population.

SPIS TREŚCI

Piotr Eberhardt - Problematyka narodowościowa Estonii	5
<i>The ethnic problems in Estonia (summary)</i>	42

Problematyka narodowościowa Estonii

Najmniejsze państwo bałtyckie - Estonia - liczy 45 227 km² ¹. Jest to nizinny kraj położony między Zatoką Fińską a Łotwą. Od wschodu graniczy z Federacją Rosyjską.

Estonia ogłosiła suwerenność, po długoletniej okupacji sowieckiej, 30 III 1990 r., następnie 8 V 1990 r. przywrócono tradycyjną nazwę, Republika Estońska (Eesti Vabariik). Faktycznie od 20 VIII 1990 r. jest państwem w pełni niepodległym, nawiązującym do tradycji własnej państwowości istniejącej w okresie międzywojennym.

Ludność estońska powstała w okresie przedhistorycznym z przemieszania plemion ugrofińskich z napływającymi ludami bałtyckimi, spokrewnionymi z plemionami litewsko - łotewskimi oraz z germańskimi plemionami penetrującymi wybrzeża estońskie z pobliskiej Skandynawii ². Ludy te, o różnym rodowodzie, nie stworzyły organizacji państwowej. Począwszy od XII i XIII w. nastąpiła od południa ekspansja Zakonu Kawalerów Mieczowych i Zakonu Krzyżackiego. W następstwie ekspansji Estonia opanowana zostaje przez Niemców oraz częściowo przez Duńczyków. Następnie powstaje konfederacja pięciu prowincji: zakonnego, arcybiskupa ryskiego oraz trzech biskupstw kurlandzkiego, dorpackiego i ozylijskiego. W kolejnej fazie rozpoczęła się penetracja militarna i ekonomiczna Szwedów. Wielką rolę odegrała reformacja. Po wprowadzeniu luteranizmu nabożeństwa zaczęto odprawiać w języku estońskim. Pierwsze książki o treści religijnej zaczęły wychodzić w języku estońskim między 1525 a 1535 rokiem (Linnus 1987, s. 209).

Do XVII w. ziemie estońskie stały się obiektem rywalizacji między Szwecją, Rosją oraz Rzeczypospolitą. W pierwszym etapie tego współzawodnictwa przewagę uzyskiwała strona szwedzka, która stopniowo, do 1645 r., opanowała całe terytorium dzisiejszej Estonii. W późniejszym okresie mieliśmy już do czynienia z coraz silniejszą ekspansją Rosji. W rezultacie wojny północnej (1700-1721) Estonia przeszła pod panowanie rosyjskie, które trwało aż do końca I wojny światowej. Miało to niekorzystne reperkusje zarówno kulturalne jak i cywilizacyjne, gdyż utrudniało kontakty z zachodem i włączyło Estonię w skład państwa despotycznego, a gospodarczo zacofanego.

W ciągu długiego okresu historycznego ukształtowała się specyficzna struktura etniczna kraju. Warstwy wyższe, początkowo rycerstwo, a następnie szlachta, miały rodowód i posługiwały się językiem niemieckim, natomiast chłopci używali miejscowych dialektów języka estońskiego. Po zniesieniu poddaństwa (1816 rok) rozpoczęły się procesy emancypacji ludu estońskiego. Ruch ten był skierowany głównie przeciwko dominacji niemieckiej. Równolegle

---

¹ W skład terytorium estońskiego wchodzi około 1500 różnej wielkości wysp. Największa z nich to Saaremaa (Ösel) (zwana dawniej w polskim piśmiennictwie Ozylią) o powierzchni 2 705 km², następnie Hiiumaa (Dagö) 1 023 km² oraz Muhu (Möön) - 206 km² (Estonia 1995, s. 4).

² Estończycy - nazwa własna maarahvas ("lud naszej ziemi"), a nazwa własnego języka maakoel ("język kraju"), w językach bałtyckich zwani aueist („mieszkający nad wodą”). Fińska nazwa kraju Viroma (Estonia 1994, s. 249).

jednak przeciwstawiał się naciskowi rusyfikacyjnemu. W końcu XIX w. nastąpiło ukształtowanie się etnicznej tożsamości ludu estońskiego. Samoidentyfikacja tworzyła się na podstawie nie tylko języka ale i swoistej kultury, która chociaż przesiąknięta wpływami niemieckimi, szwedzkimi, rosyjskimi czy duńskimi, tworzyła specyficzne wartości - przede wszystkim - w muzyce i folklorze ludowym, a następnie w słowie pisanym. Dużą rolę odegrał kościół ewangelicko - augsburski, który stanowił barierę przed ekspansją rosyjskich wzorców kulturowych. Estońskie odrodzenie narodowe przyniosło bogaty i oryginalny dorobek w zakresie literatury, teatru, muzyki i sztuki. Można stwierdzić, że na przełomie XIX i XX w. istniał już nowoczesny naród estoński. Na swoim narodowym terytorium, pomimo niewielkiej liczebności, Estończycy dominowali demograficznie, nie tylko na terenach wiejskich, ale również w miastach zaczęli odgrywać coraz bardziej istotną rolę ekonomiczną i kulturotwórczą.

Wśród powstałej inteligencji estońskiej istniały dwie orientacje. Bardziej rozpowszechnionym był kierunek rusofilski, którego rzecznikiem był C. R. Jakobson. Uważał on, że niemiecka ekspansja polityczna i kulturalna stanowi główne niebezpieczeństwo dla przyszłości kraju i należy prowadzić konsekwentną walkę z dominacją niemiecką. W takiej sytuacji pełna lojalność wobec Rosji gwarantuje przetrwanie narodu estońskiego. Drugi kierunek, którego wyrazicielem był J. Hurt był proniemiecki. Głosił on, że Estończycy należą do świata zachodniego, protestanckiego, zaś niemieckie wzorce kulturalne, stojące na wyższym poziomie niż rosyjskie, przynoszą Estończykom postęp materialny i cywilizacyjny.

Konsekwentnie była prowadzona akcja oświatowa. W drugiej połowie XIX w. szybko obniżał się poziom analfabetyzmu. Rozwój szkolnictwa był jak na ówczesne czasy imponujący. W guberni estlandzkiej było już w 1885 r. - 577 szkół ludowych, zaś w estońskiej części guberni liwlandzkiej - 1035. Rozwój sieci szkół związany był z przechodzeniem, na przełomie lat 70. i 80., na obowiązkowy system nauczania dzieci wiejskich. Nauka w szkołach wiejskich odbywała się w języku estońskim. Z kolei w miastach, niemal we wszystkich szkołach, językiem nauczania był język niemiecki, w kilku zaś rosyjski (Waldenberg 1992, s. 137).

W rezultacie tej planowej i konsekwentnej działalności oświatowej udział analfabetów w guberniach estlandzkiej i liwlandzkiej był nieporównywalnie niższy niż w guberniach rosyjskich zamieszkałych przez ludność słowiańską (był również znacznie niższy niż w Królestwie Polskim). Te osiągnięcia na polu odrodzenia narodowego nie wiązały się z aspiracjami politycznymi. Estończycy, w odróżnieniu od Polaków, nie domagali się niepodległości, oderwania się od Rosji i ustanowienia własnego państwa. Uważali to za całkowicie nierealne. Domagali się natomiast autonomii kulturalnej.

Uzyskanie niepodległości przez Estonię, po I wojnie światowej, było rezultatem uwarunkowań zewnętrznych. Korzystna koniunktura polityczna stworzyła warunki do powstania suwerennego państwa. Dzięki jednak istnieniu odpowiedniego potencjału w dziedzinie kultury i oświaty, który powstał w okresie odrodzenia narodowego, Estończycy byli intelektualnie i narodowościowo przygotowani do samodzielnego kierowania swoim krajem.

Pełne przedstawienie kwestii narodowościowej, istniejącej na obszarze zamieszkałym w sposób zwarty przez Estończyków, wymaga podejścia skwantyfikowanego. Jedynie prezentując w sposób ścisły liczebność osób narodowości estońskiej i ich rozmieszczenie, można ocenić

znaczenie demograficzne tej oryginalnej grupy narodowościowej w odniesieniu do otaczających ją sąsiadów. Niestety ustalenie dokładnych danych statystycznych, dotyczących stosunków narodowościowych na obszarze państw bałtyckich, zawsze było zadaniem trudnym. Do przełomu XIX i XX w. dane demograficzne nie były zbyt wiarygodne. Dopiero w XX w. zaczęto prowadzić regularne spisy ludności. Stosowały one nowoczesną metodologię i w kwestii dotyczącej liczebności poszczególnych populacji dawały wyniki zgodne z rzeczywistą liczebnością ludności. W kwestiach strukturalnych, dotyczących podziałów narodowościowych, nie zawsze oddawały one obraz w pełni prawdziwy. Zwłaszcza dotyczyło to obszarów pogranicza, gdzie krzyżowały się wpływy dwóch narodowości. Mogły wystąpić tu celowe lub niezamierzone zniekształcenia. W przypadku Estończyków błędy lub deformacje statystyczne nie mogły przybrać dużego rozmiaru. Wiązało się to ze specyfiką etniczną Estończyków. Odróżniali się oni tak bardzo językiem, a zazwyczaj i religią, od swoich rosyjskich sąsiadów, że zafałszowanie rzeczywistości było trudne do przeprowadzenia. Wykształcona przez stulecia, etniczna granica estońsko-łotewska była stabilna i w miarę czasu coraz wyraźniej zarysowana. Mimo to istnieją pewne trudności z precyzyjnym określeniem terytorium do badań o charakterze retrospektywnym. Do I wojny światowej nie istniało państwo estońskie. Dzisiejsze terytorium należało w całości do państwa rosyjskiego, a istniejące wówczas granice administracyjne nie są zgodne ze współczesnymi granicami politycznymi. Występują również pewne różnice między obszarem dzisiejszej a międzywojennej Estonii. W okresie przedwojennym powierzchnia Estonii wynosiła 47 549 km². Po aneksji Estonii przez Związek Sowiecki odłączono od niej i wcielono do Rosyjskiej SRS terytoria przygraniczne o łącznej powierzchni 2 334 km² (Maryński 1993, s. 74). Był to okręg administracyjny Petseri (nazwa rosyjska Pieczory) oraz pas szerokości od 7 do 12 km po wschodniej stronie Narwy. W związku z powyższym terytorium Estonii uległo zmniejszeniu o blisko 5%. Wywołany tą aneksją procentowy ubytek ludności wyniósł 6%³. Różnice nie są zbyt duże. Mimo to, przy porównywaniu danych demograficznych z różnych okresów, należy uwzględnić możliwość operowania nie zawsze identyczną jednostką odniesienia przestrzennego.

Pierwsze dane statystyczne, mówiące o liczebności Estończyków, zawierały tzw. „rewizje” przeprowadzone przez władze carskie. Dokonywano w nich oszacowań liczebności ludności i jej składu etnicznego. Wiarygodność ich jest niezbyt duża, chociaż dają one ogólny pogląd na rozwój ludności w XIX w. Według tzw. V „rewizji”, zrealizowanej w 1795 r. na obszarach stanowiących ówczesne gubernie liwlandzką i estlandzką, które obejmowały obszar całej dzisiejszej Estonii oraz północną i centralną Łotwę wraz z Rygą, było 467,0 tys. Estończyków. W kolejnej VII „rewizji” dokonanej w 1815 r., spisano 607,8 tys. Estończyków, w

³ Granica estońsko - rosyjska po I wojnie światowej została ustalona definitywnie 2 II 1920 r. traktatem w Tartu. Traktat ten spełniał wymogi prawa międzynarodowego i nie zaistniały w późniejszym okresie warunki umożliwiające jego prawne kwestionowanie. Po powtórnym opanowaniu Estonii w 1944 r., władze sowieckie dokonały weryfikacji granicy. Suwerenna Estonia traktuje obecną granicę estońsko - sowiecką jako tymczasowe rozgraniczenie o charakterze administracyjnym. Natomiast strona rosyjska uważa, że problem graniczny jest już rozstrzygnięty i nie zamierza prowadzić na ten temat żadnych pertraktacji. Informacje na ten temat zawiera opracowanie O. Kursy (1993, s. 632).

następnej IX „rewizji”, dokonanej w 1850 r. - 661,9 tys., a według X „rewizji” z 1859 r. było 687,9 tys. osób narodowości estońskiej (Kabuzan 1992, s. 123).

Nawet zakładając, że ścisłość zaprezentowanych danych statystycznych nie jest zbyt pewna, to jednak można przyjąć, że w połowie XIX w. liczba Estończyków oscylowała na poziomie 650,0 - 700,0 tys. Ludność estońska przeważała zdecydowanie w guberni estlandzkiej, stanowiąc 92,0% ogólnego zaludnienia. Gubernia liwlandzka miała charakter dualistyczny. Część północna obejmowała etniczne obszary estońskie, natomiast na południu guberni przeważała ludność narodowości łotewskiej. W kolejnych rosyjskich „rewizjach” udział ludności estońskiej w guberni liwlandzkiej kształtował się następująco: 47,5% (1795 r.), 46,6% (1834 r.) i 46,1% (1859 r.), (Kabuzan 1992, s. 172). W sąsiednich guberniach rosyjskich, położonych na wschód od jeziora Pejpus oraz rzeki Narwy, Estończycy stanowili już znikomy odsetek ludności (od 1.0% do 2,0%).

Pierwszy nowoczesny spis ludności na ziemi estońskiej odbył się w 1897 r. Spis ten uwzględnił dwie istotne cechy wskazujące na etniczność jednostki: język ojczysty oraz wyznaczenie religijne. Według intencji projektodawców i organizatorów spisu wyznacznikiem narodowości miało być kryterium językowe. Przyjmowano, że przy niskiej świadomości warstwy chłopskiej, używany język w najlepszy sposób pokaże narodowość ludności wiejskiej. W przypadku ludności ziemi estońskiej to założenie okazało się trafne. Różnica lingwistyczna między językiem rosyjskim, łotewskim czy niemieckim, a językiem autochtonicznej ludności estońskiej była tak duża, że nie istniała możliwość manipulacji statystycznej i włączenia większych zbiorów ludności do niewłaściwej grupy narodowościowej. Drugie kryterium dotyczące wyznaczenia może też stanowić wartościowy wyznacznik wskazujący rodowód kulturowy społeczności.

Ówczesna gubernia estlandzka składała się z czterech jednostek administracyjnych tzw. „rosyjskich ujezdów” wielkości polskich powiatów. Trzy z nich były na stałym lądzie tzn. Harjumaa (centrum powiatu w Rewalu), Virumaa (Wesenberg) i Järvamaa (Weissenstein)⁴. Czwarty z powiatów - Läänemaa, ze stolicą w Hapsul, obejmował najbardziej na północny zachód wysuniętą część Estonii i wyspę Dagö. W ramach terytorialnych dzisiejszego państwa estońskiego znajduje się pięć północnych powiatów dawnej guberni liwlandzkiej, a mianowicie: Võrumaa (z ośrodkiem Werro), Pärnumaa (Pernau), Tartumaa (Dorpat⁵) i Viljandimaa (Fellin). Były to jednostki administracyjne ulokowane na lądzie, natomiast wyspa Saaremaa (Ösel) miała swoje centrum w mieście Arsenburg, będącym równocześnie portem. Południowe granice powiatów: Võrumaa, Viljandimaa i Pärnumaa stanowią w przybliżeniu współczesną granicę estońsko - łotewską.

Jedynie małe różnice między przebiegiem ówczesnych granic powiatowych a obecną granicą państwową występują koło miejscowości Walk (dzisiejsza Valga⁶). Nie odgrywa to dużej roli i można przyjąć, że dziewięć wymienionych powiatów znajduje się w granicach współczesnej Estonii.

⁴ Do I wojny światowej używano nazewnictwa miejscowości w brzmieniu niemieckim.

⁵ Oficjalną nazwą rosyjską Dorpatu był „Juriev”.

⁶ Miasto Walk (Valga) i jego najbliższe okolice były po I wojnie światowej obszarem spornym między Estonią i Łotwą. W ostateczności, w rezultacie sądu rozjemczego kierowanego przez angielskiego pułkownika Tallenta, miasto zostało podzielone. Obie strony uzgodniły ostatecznie granicę na tym odcinku dopiero w 1923r.

Na objętym analizą terytorium rosyjski spis ludności z 1897 r. odnotował 958,3 tys. mieszkańców⁷, w tym 867,8 tys. osób deklarujących język estoński jako swój język ojczysty (tab. 1).

Na całym obszarze zdecydowanie przeważała ludność estońska. W siedmiu powiatach Estończycy przekraczali 90% ogólnego zaludnienia. Jedynie w dwóch powiatach nie dochodzili do tak wysokiego poziomu. Ze spisu wynikało, że dwa największe miasta estońskie położone w tych rejonach: Rewal i Dorpat miały charakter bardziej polinarodowościowy i tworzyły swego rodzaju enklawy koncentrujące ludność napływową. Z jednej bowiem strony skupiały urzędników rosyjskich oraz licznych wojskowych związanych z siedzibami garnizonów, z drugiej zaś tradycyjnie były siedzibami szkolnictwa niemieckojęzycznego dla dzieci posiadaczy ziemskich i burżuazji, która w przeważającej części była języka i kultury niemieckiej. Nieliczni Żydzi estońscy też koncentrowali się w dużych ośrodkach miejskich. Świadczy o tym struktura językowa ludności zamieszkującej Rewal (Tallin). W mieście tym mieszkało w 1897 r. - 64 572 mieszkańców, z czego 40 501 (62,7%) używało języka estońskiego, 10 382 (16,1%) niemieckiego, 10 057 (16,0%) rosyjskiego, białoruskiego względnie ukraińskiego, 1 059 (1,6%) polskiego, 1 058 (1,6%) żydowskiego.

Na pozostałe języki (szwedzki, fiński, łotewski itd.) przypadało 1 515 (2,0%) mieszkańców. Podobnie zróżnicowanym narodowościowo miastem był Dorpat (Tartu), siedziba znanego Uniwersytetu. Wśród 42 308 mieszkańców Dorpatu 29 039 (68,6%) osób deklaroowało język estoński, 7 020 (16,6%) język niemiecki, 3 689 (8,7%) język rosyjski, ukraiński, białoruski, 1 449 (3,4%) język żydowski i 500 osób (1,2%) język polski. Wieś na całym obszarze kraju miała oblicze w zasadzie czysto estońskie⁸. Jedynie na wybrzeżu północno-zachodnim grupowali się Szwedzi, natomiast na południowo-wschodnim pograniczu Estonii było trochę napływowej ludności używającej języka rosyjskiego. Pomimo braku państwowości, z punktu widzenia struktury narodowościowej ziemia estońska, od wczesnego średniowiecza,

⁷ Według danych sowieckiego rocznika statystycznego liczba ludności na obszarze dzisiejszej Estonii w 1897 r. wynosiła 975,0 tys. (*Naselenie SSSR 1988*, s. 15).

Po uwzględnieniu niewielkich skrawków guberni pskowskiej oraz petersburskiej ogólna liczba mieszkańców dochodziła według O. E. Kazminy (1991, s. 80 - 81) do 993,0 tys., wśród których było Estończyków - 888,1 tys., Rosjan - 45,7 tys., Niemców - 34,1 tys., Łotyszy - 8,5 tys., Szwedów - 6,1 tys., Żydów - 5,0 tys. i Polaków - 2,3 tys.

⁸ Ludność narodowości estońskiej była dość zróżnicowana pod względem kultury i folkloru. Wyodrębniła się swoją specyfiką ludność wysp, która podlegała wpływowi szwedzkim. W południowo - wschodniej części Estonii istniała grupa etnograficzna tzw. „setu”. Była ona wyznania prawosławnego. Po przeprowadzonej przez Związek Sowiecki aneksji rejonu Petseri znaleźli się oni po obu stronach granicy. Jeszcze mniej liczną grupę stanowili mieszkający po wschodniej stronie Narwy tzw. „Izhorianie”. Zostali oni poddani represjom władz sowieckich (Kurs 1993, s. 632).

Tabela 1. Struktura językowa ludności Ziemi estońskiej w 1897 r.

Lp.	Nazwa	Nazwa ośrodka		Liczba ludności	J Ę Z Y K I O J C Z Y S T E															
	powiatu	powiatowego			estoński		rosyjski*		niemiecki		szwedzki		łotewski		żydowski		polski		inny	
		estońska	niemiecka	w tys.	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
1.	Harjumaa	Tallinn	Rewal	157,7	130,8	82,9	11,1	7,0	11,6	7,3	1,1	0,7	0,3	0,2	1,1	0,7	1,1	0,7	0,6	0,5
2.	Virumaa	Rakvere	Wesenberg	120,2	108,5	90,3	8,7	7,2	2,3	1,9	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,4	0,3
3.	Järvamaa	Paide	Weissenstein	52,7	51,0	96,8	0,4	0,7	1,2	2,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
4.	Läänemaa	Haapsalu	Hapsul	82,1	75,6	92,1	0,7	0,9	1,0	1,2	4,6	5,6	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1
5.	Võrumaa	Võrnu	Werro	97,2	90,1	92,7	1,4	1,4	2,0	2,1	0,0	0,0	3,4	3,5	0,3	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0
6.	Pärnumaa	Pärnu	Parnau	98,1	92,3	94,1	1,0	1,0	3,6	3,7	0,0	0,0	0,7	0,7	0,4	0,4	0,1	0,1	0,0	0,0
7.	Tartumaa	Tartu	Dorpat	190,3	165,1	86,7	13,8	7,3	8,4	4,4	0,1	0,1	0,7	0,4	1,5	0,8	0,5	0,2	0,2	0,1
8.	Saaremaa	Kuressaare	Arsenburg	60,3	57,5	95,3	0,8	1,3	1,6	2,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,2	0,1	0,2	0,2	0,4
9.	Viljandimaa	Viljandi	Fellin	99,7	96,9	97,2	0,5	0,5	1,8	1,8	0,0	0,0	0,1	0,1	0,3	0,3	0,0	0,0	0,1	0,1
O g ó ł e m:				958,3	867,8	90,5	38,4	4,0	33,5	3,5	5,8	0,6	5,4	0,6	3,9	0,4	1,9	0,2	1,6	0,2

Źródło: *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj Imperii 1897 g.*, N. A. Trojnickij (red.) Tom XXI Gubernija Liwljandzka. Tom XLIX Gubernija Estlandzka.

* Język rosyjski łącznie z językiem białoruskim i ukraińskim.

zachowała swój wyizolowany, autochtoniczny charakter. Wiązało się to z warunkami ekonomicznymi. Tereny zamieszkałe przez Estończyków były biedne, pozbawione surowców mineralnych, o trudnych warunkach egzystencji. Mała atrakcyjność kraju nie zachęcała do napływu mieszkańców z zewnątrz. Niewielkie migracje działały petryfikująco na istniejące struktury demograficzne. Ludność żyła tradycyjnie w obrębie parafii luterzańskich. Kulturowała swój specyficzny folklor ludowy. W pewnej izolacji, ale i w pewnej symbiozie ekonomicznej z ludnością estońską, żyła, stosunkowo zamożna, ludność niemiecka. Według kryterium językowego liczyła ona 33,5 tys. Była więc nieliczna, tak w wielkościach absolutnych jak i procentowych. Stanowiła jednak dużą siłę gospodarczą. Posiadała w swoich rękach znaczny areal ziemi uprawnej oraz dużą część majątku przemysłowego. Odgrywała dużą rolę kulturotwórczą. Ścisłe i przyjazne kontakty między administracją rosyjską a mniejszością niemiecką, której przedstawiciele zajmowali wysokie stanowiska, zwłaszcza w armii carskiej, stanowiły dużą przeszkodę w uzyskaniu przez lud estoński pozycji w pełni równoprawnej.

Pod względem liczebności Rosjanie nieznacznie przeważali nad Niemcami, stanowiąc około 4,0% ogólnego zaludnienia. W przeważającej części była to warstwa urzędnicza, carski korpus oficerski oraz żołnierze służby zasadniczej. Można tu podać dla wyjaśnienia, że w guberni estlandzkiej wśród ludności rosyjskojęzycznej było około 5,0 tys. więcej mężczyzn niż kobiet. Interesującą grupą narodowościowo - religijną byli rosyjscy starowierzy. Skupiali się oni w liczbie 6 182 w powiecie Tartumaa.

Pozostałe grupy narodowościowe były mniej liczne. Polacy koncentrowali się przede wszystkim w Rewalu oraz w Dorpacie, gdzie studenci polscy odgrywali zawsze znaczną rolę. Statystyka religijna stanowi istotne uzupełnienie kwestii narodowościowej. Przeważająca część zamieszkałej tu ludności była wyznawcami kościoła ewangelicko-augsburskiego (84,1%), który dominował podobnie jak na pobliskiej Łotwie. Porównanie danych językowych z religijnymi (tab. 2, ryc. 1) wskazuje, że znacznie więcej było ludności estońskojęzycznej niż luterńskiej.

Wynikało to z faktu, że wśród rodowitych Estończyków było około 100,0 tys. wyznawców prawosławia. Zamieszkiwali oni nie tylko przy granicy rosyjskiej, lecz w części zachodniej kraju w powiecie Pärnumaa oraz na wyspie Saaremaa (Ösel).

Zróznicowana była struktura wyznaniowa w liczącym 64,6 tys. Rewalu. Dominowali tu luteranie (77,1% zaludnienia miasta). Należeli do tego wyznania, w zdecydowanej większości Estończycy i Niemcy oraz mniej liczni Szwedzi i Finowie. Ludności prawosławnej (łącznie z miejscowym garnizonom wojskowym) było 18,3% mieszkańców Rewala. Wiernymi kościoła rzymskokatolickiego byli głównie Polacy (2,3% ogółu ludności). Gmina żydowska obejmowała zaledwie 1,8% mieszkańców miasta. Na terytorium estońskim niewielu było, nie tylko wierznych kościoła rzymskokatolickiego, ale również i wyznawców judaizmu. Władze rosyjskie zdecydowanie popierały kościół prawosławny, który wspierany był stale finansowo. Wobec wyznawców luteranizmu prowadzono politykę tolerancyjną. Do I wojny światowej sytuacja narodowościowo - lingwistyczna nie ulegała większym przeobrażeniom. Można jedynie zaznaczyć, że po rewolucji 1905 r. estoński ruch narodowy uległ wzmocnieniu. Stopniowo obniżała się pozycja ekonomiczna ludności niemieckiej. Nadal, pomimo pewnej tendencji spadkowej,

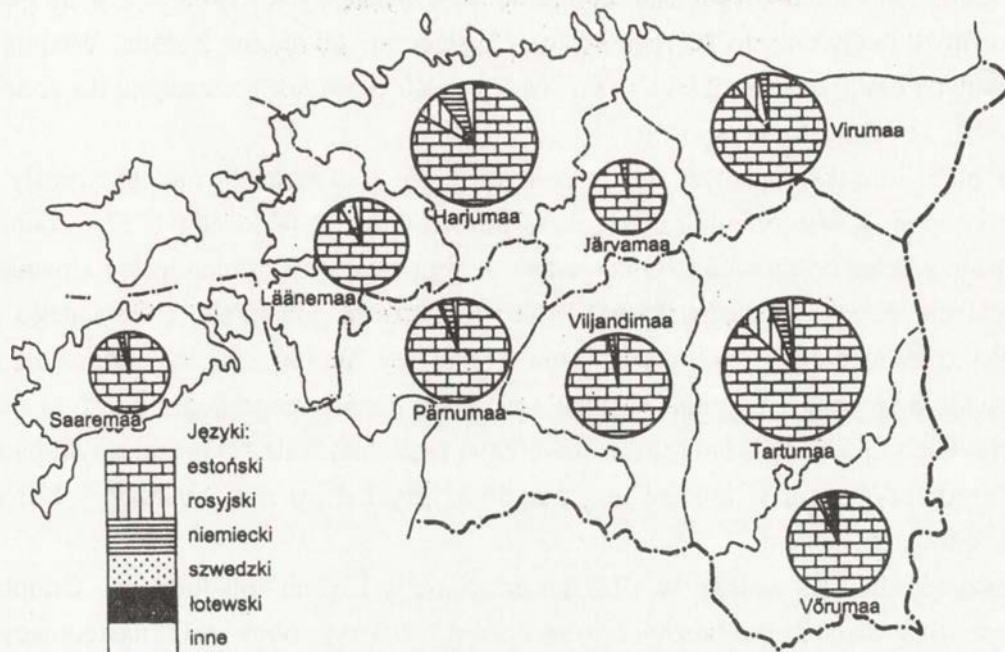

Tabela 2. Struktura wyznaniowa ludności Ziemi Estońskiej w 1897 r.

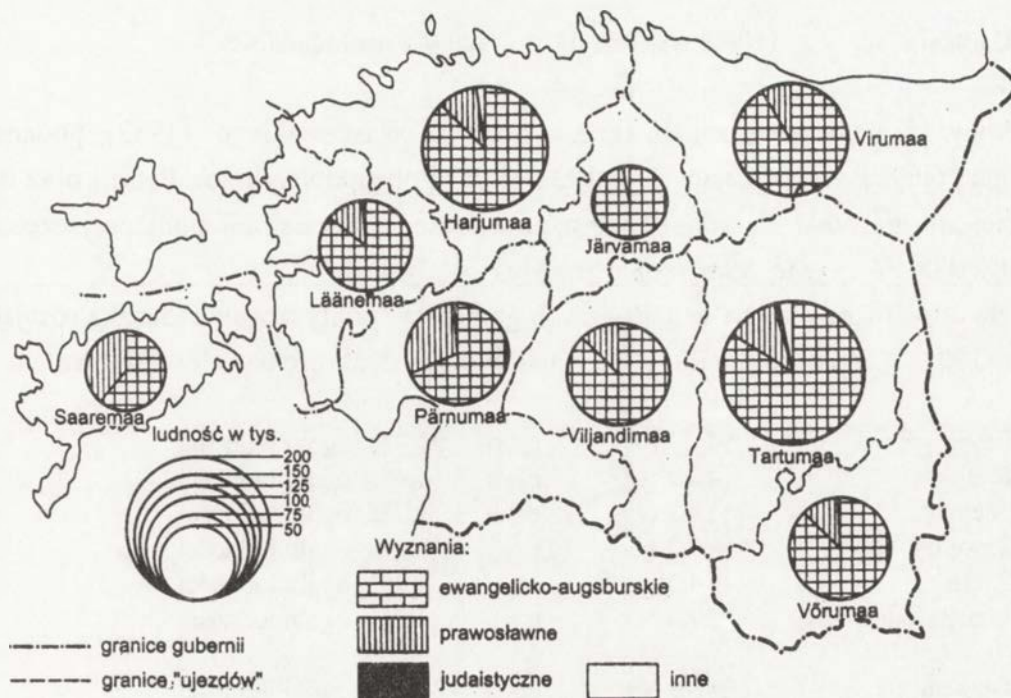
Lp.	Nazwa	Nazwa ośrodka		Liczba	W y z n a n i e									
	powiatu	powiatowego		ludności	ewangelicko-anglikańskie		prawosławne		judaistyczne		rzymskokatolickie		inne	
		estońska	niemiecka	w tys.	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
1.	Harjumaa	Tallinn	Rewal	157,7	138,3	87,7	16,1	10,2	1,2	0,8	1,7	1,0	0,4	0,3
2.	Virumaa	Rakvere	Wesenberg	120,2	109,9	91,4	9,7	8,1	0,1	0,1	0,3	0,2	0,2	0,2
3.	Järvamaa	Paide	Weissenstein	52,7	51,2	97,1	1,3	2,5	0,1	0,2	0,1	0,2	0,0	0,0
4.	Läänemaa	Haapsalu	Hapsul	82,1	70,6	86,0	10,8	13,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	0,9
5.	Võrumaa	Võru	Werro	97,2	85,0	87,4	11,7	12,0	0,3	0,4	0,1	0,1	0,1	0,1
6.	Pärnumaa	Pärnu	Pernau	98,1	67,2	68,5	30,0	30,6	0,4	0,4	0,5	0,5	0,0	0,0
7.	Tartumaa	Tartu	Dorpat	190,3	159,6	83,9	22,0	11,6	1,8	1,1	0,7	0,4	6,2*	3,0
8.	Saaremaa	Kuressaare	Arsenberg	60,3	37,0	61,3	23,2	38,5	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0
9.	Viljandimaa	Viljandi	Fellin	99,7	87,3	87,6	12,1	12,1	0,3	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0
Ogółem:				958,3	806,1	84,1	136,9	14,3	4,2	0,4	3,5	0,4	7,6	0,8

Źródło: *Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj Imperii 1897 g.*, A. Trojnickij (red.) Tom XXI Gubernija Liwlandzka, Tom XLIX Gubernija Estlandzka.

* W tym 6 182 staroobrzędowców.

Ryc. 1 a. Struktura językowa ludności Ziemi Estońskiej w 1897 r. wg „ujezdów”
Languages of the population of Estonian Land in 1897

Ryc. 1 b. Struktura wyznaniowa ludności Ziemi Estońskiej w 1897 r. wg „ujezdów”
Religious denominations of the population of Estonian Land in 1897

przyrost naturalny ludności był wysoki i dochodził do poziomu 12‰ rocznie. Wzrost zaludnienia był redukowany minusowym saldem migracji. Pobliski, szybko rozwijający się Petersburg, był atrakcyjnym miejscem, do którego ściągały tysiące mieszkańców Estonii. Według orientacyjnych danych emigracja zarobkowa, zarówno w głąb Rosji jak i zamorska do Ameryki, objęła do 1914 r. blisko 200,0 tys. osób.

Istotne konsekwencje, nie tylko polityczne ale i demograficzne, przyniosły lata I wojny światowej, a następnie burzliwy okres porewolucyjny. W końcu 1917 r. zainstalowała się w Estonii władza bolszewicka. Opanowanie kraju przez wojska niemieckie zmieniło diametralnie sytuację. Klęska kajzerowskich Niemiec umożliwiła powstanie suwerennego państwa. Wymagało to jeszcze odparcia inwazji Armii Czerwonej. Wojna została zakończona pokojem między Rosją Sowiecką i Estonią. Władze sowieckie uznały niepodległe państwo estońskie i jego wschodnie granice. Proklamowana suwerenna republika stała się niezależnym państwem o ustroju demokratycznym, w którym język estoński uzyskał po raz pierwszy w historii rangę języka narodowego.

Bezpośrednio po wojnie (w 1922 r.) odbył się w Estonii spis ludności. Odnotował on, w ówczesnych granicach politycznych, obecność 1106,3 tys. obywateli następujących narodowości (Wasilewski 1933, s. 35):

Estończycy	970,0 tys.	czyli	87,7% ogółu ludności
Rosjanie	91,1 tys.	czyli	8,2% ogółu ludności
Niemcy	18,3 tys.	czyli	1,7% ogółu ludności
Szwedzi	7,8 tys.	czyli	0,7% ogółu ludności
Żydzi	4,6 tys.	czyli	0,4% ogółu ludności
Inne narodowości	14,5 tys.	czyli	1,3% ogółu ludności
Ogółem	1106,3 tys.	czyli	100,0% ogółu ludności

Powyższe wyliczenia, zacytowane w pracy L. Wasilewskiego (1933), podane są według granic politycznych istniejących w 1922 r., czyli obejmowały rejon Petseri oraz tereny po wschodniej stronie rzeki Narwy. Ponadto po włączeniu do Estonii północnej części miasta Valga, powstała nowa jednostka administracyjna - Valgamaa.

Dla obszaru zawartego w dzisiejszych granicach politycznych badaczka rosyjska O. E. Kazmina (1991, s. 85) określiła dla 1922 r. następującą strukturę narodowościową:

Estończycy	955,1 tys.	czyli	91,7% ogółu ludności
Rosjanie	45,9 tys.	czyli	4,4% ogółu ludności
Niemcy	18,2 tys.	czyli	1,7% ogółu ludności
Szwedzi	7,8 tys.	czyli	0,8% ogółu ludności
Żydzi	4,5 tys.	czyli	0,4% ogółu ludności
Inne narodowości	10,4 tys.	czyli	1,0% ogółu ludności
Ogółem	1043,8 tys.	czyli	100,0% ogółu ludności

Bez względu na przyjętą jednostkę odniesienia porównanie informacji spisowych z 1922 r. z danymi rosyjskiego spisu ludności z 1897 r. wykazuje zbliżony stan ludności. Wynikałoby z tego, że przyrost naturalny w latach pokojowych zrównoważył jedynie straty wywołane przez wojnę i rewolucję. Te ogólne niewielkie zmiany miały jednak, z punktu widzenia narodowościowego, charakter selektywny. Do połowy obniżyła się liczba ludności niemieckiej. Duże przeobrażenia jakościowe zaszły wśród ludności rosyjskiej. W początkowej fazie wojny ewakuacja na wschód objęła urzędników i wojskowych rosyjskich, zaś po rewolucji napłynęli do Estonii uciekinierzy z tzw. białej emigracji. Rosyjska ludność chłopska nie zmieniła swego miejsca zamieszkania.

W latach 20. i 30. zachodziły w Estonii stopniowe przemiany demograficzne. Z jednej bowiem strony mieliśmy do czynienia ze spadającym przyrostem naturalnym ludności miejscowej i ustabilizowaną liczbą ludności, z drugiej zaś ze wzmocnieniem pozycji politycznej Estończyków⁹. Rozwój oświaty i kultury narodowej przebiegał równoległe z estonizacją szkolnictwa średniego i wyższego. Okres międzywojenny odegrał olbrzymią rolę. Dzięki wzmocnieniu się tożsamości narodowej i możliwości nawiązywania do tradycji własnej państwowości, naród estoński mógł przetrwać późniejsze lata, w których poddany został sowietyzacji i rusyfikacji a częściowo eksterminacji.

Kolejny spis ludności został zrealizowany w Estonii, w dniu 1 III 1934 r. Na terytorium ówczesnego państwa estońskiego spisano łącznie 1 117,4 tys. osób (bez przebywających w Estonii obywateli innych państw) następujących narodowości:

Estończycy	984,5 tys.	czyli	88,1%	ogółu ludności
Rosjanie	92,3 tys.	czyli	8,3%	ogółu ludności
Niemcy	16,3 tys.	czyli	1,5%	ogółu ludności
Szwedzi	7,5 tys.	czyli	0,7%	ogółu ludności
Łotysze	5,5 tys.	czyli	0,5%	ogółu ludności
Żydzi	4,3 tys.	czyli	0,3%	ogółu ludności
Polacy	1,5 tys.	czyli	0,1%	ogółu ludności
Inne narodowości	5,5 tys.	czyli	0,5%	ogółu ludności

Ogółem 1117,4 tys. czyli 100,0% ogółu ludności

Dla pokazania rozkładu demograficzno-narodowościowego, w ujęciu regionalnym, przedstawiono strukturę etniczną Estonii w układzie 11 jednostek administracyjnych (tab. 3, ryc. 2).

We wszystkich 10 jednostkach, które obecnie znajdują się w granicach Estonii, dominowała zdecydowanie ludność narodowości i języka estońskiego. W połowie tych jednostek administracyjnych ludność estońska przekraczała poziom 95,0% ogólnego zaludnienia. W pozostałych, mniejszości odgrywały również znikomą rolę. Jedynym rejonem, w którym Estończycy zaledwie przekraczali 1/5 ogólnego zaludnienia był rejon Petserimaa. Po wkroczeniu armii sowieckiej w 1940 r., rejon ten został włączony do Federacji Rosyjskiej. Tę bezprawną

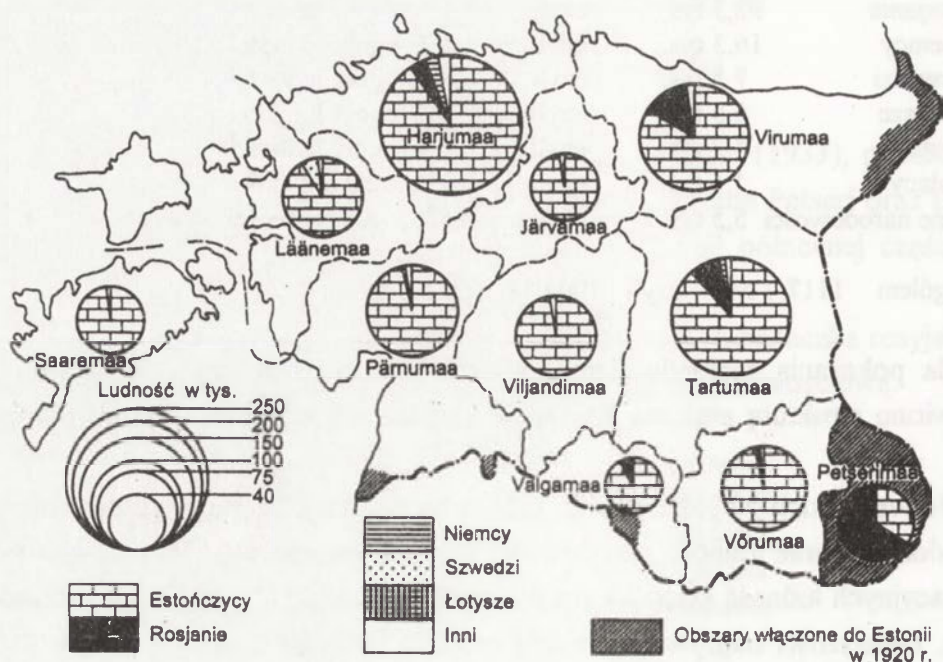
⁹ Wiele informacji o sytuacji demograficznej, społecznej i gospodarczej istniejącej w latach międzywojennych w Estonii zawierają między innymi opracowania A. Pullertisa (1931) i Villecourta (1932).

inkorporację władze sowieckie motywowały przewagą liczebną ludności rosyjskiej nad estońską. Przy pominięciu tego nadgranicznego rejonu, na terytorium, które obecnie znajduje się w składzie Estonii, odsetek ludności rosyjskiej był nieznaczny (4,9 % ogółu ludności). Ludność ta była rozmieszczona w sposób dość równomierny i w żadnym z rejonów nie reprezentowała dużego potencjału demograficznego. Dopiero lata powojenne, wiążące się z utratą niepodległości i włączeniem do Związku Sowieckiego, przyniosły nowe uwarunkowania demograficzne. W okresie międzywojennym, nie tylko tereny wiejskie, ale również miasta nabrały oblicza estońskiego. W stołecznym mieście Tallinie, liczącym 137,8 tys. mieszkańców, ludności estońskiej było 117,9 tys. (85,5% ogółu), Rosjan 7,9 tys. (5,7%) i Niemców 6,2 tys. (4,5%).

W uniwersyteckim mieście Tartu, zamieszkałym przez 58,9 tys. osób, Estończycy stanowili 87,6%, Rosjanie 4,4%, zaś Niemcy 4,6%. W nadgranicznej, uprzemysłowionej Narwie skupiało się stosunkowo więcej Rosjan, ale i tak ludność estońska znacznie przeważała, o czym świadczy fakt, że wśród 23,5 tys. mieszkańców miasta Estończyków było 15,2 tys., zaś Rosjan 6,7 tys.

Podane informacje statystyczne wskazują, że w przeddzień wybuchu II wojny światowej, przed agresją sowiecką i utratą suwerenności, Estonia była w zasadzie krajem jednolitym narodowościowo. Problematyka związana z mniejszościami narodowymi, tak brzemienna dla wielu krajów Europy Środkowo-Wschodniej, nie stanowiła zagrożenia dla stabilności politycznej państwa estońskiego.

Ryc. 2. Struktura narodowościowa ludności Estonii w 1934 r. wg regionów
Ethnic structure of the population of the Estonian Land in 1897

Tabela 3. Struktura narodowościowa ludności Estonii w 1934 r.

Lp.	N a z w a		Liczba	N a r o d o w o ś c i															
	regionu	stolicy	ludności	Estończycy		Rosjanie		Niemcy		Szwedzi		Łotysze		Żydzi		Polacy		Inni	
			w tys.	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
1.	Harjumaa	Tallinn	243,1	218,4	89,8	9,7	4,0	7,9	3,3	1,7	0,7	0,7	0,3	2,3	0,9	0,7	0,3	1,7	0,7
2.	Virumaa	Rakvere	146,3	121,8	83,3	20,8	14,2	1,3	0,9	0,1	0,1	0,2	0,1	0,3	0,2	0,3	0,2	1,5	1,0
3.	Järvamaa	Paide	59,0	57,7	97,8	0,6	1,0	0,3	0,5	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,5
4.	Läänemaa	Haapsalu	75,0	68,7	91,6	0,4	0,5	0,5	0,7	5,3	7,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1
5.	Võrumaa	Võrnu	83,1	80,1	96,4	1,8	2,2	0,6	0,7	0,0	0,0	0,4	0,5	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,1
6.	Pärnumaa	Pärnu	94,7	91,4	96,5	1,0	1,1	1,1	1,2	0,0	0,0	0,5	0,5	0,3	0,3	0,1	0,1	0,3	0,3
7.	Tartumaa	Tartu	181,3	160,3	88,4	15,2	8,4	3,3	1,8	0,1	0,0	0,4	0,3	0,9	0,5	0,2	0,1	0,9	0,5
8.	Saaremaa	Kuressaare	55,9	54,8	98,0	0,2	0,4	0,4	0,7	0,3	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2	0,4
9.	Viljandimaa	Viljandi	75,0	73,1	97,5	0,8	1,1	0,6	0,8	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,3	0,4
10.	Valgamaa	Valga	39,3	36,3	92,4	0,7	1,8	0,2	0,5	0,0	0,0	1,6	4,1	0,3	0,8	0,1	0,2	0,1	0,2
11.	Petserimaa	Petseri	64,7	21,9	33,8	41,1	63,5	0,1	0,2	0,0	0,0	1,5	2,3	0,0	0,0	0,1	0,2	0,0	0,0
Ogółem:			1117,4	984,5	88,1	92,3	8,3	16,3	1,5	7,5	0,7	5,5	0,5	4,3	0,3	1,5	0,1	5,5	0,5

Źródło: *Rahvastiku Koostis Ja Korteriolud I III 1934 r., 1935, Rahvaloenduse Andmed. Vink II, Tallinn.*

Pozycja międzynarodowa Estonii do roku 1939 była stabilna i bezpieczna. Państwo miało zawarty układ o nieagresji ze Związkiem Sowieckim. Granica estońsko-sowiecka też nie była przez Moskwę kwestionowana. Los Estonii został jednak przypieczętowany umową niemiecko-sowiecką z dnia 23 VIII 1939 r. Załączony do umowy tajny protokół oznaczał włączenie Estonii do tzw. sowieckiej strefy wpływów. Kolejna umowa sowiecko-niemiecka z dnia 28 IX 1939 r. potwierdziła tę decyzję. Rozpoczęła się presja polityczna Moskwy na państwa bałtyckie, w tym również na Estonię. Władze estońskie zdając sobie sprawę ze swego osamotnienia kolejno przyjmowały ultimatywne żądania. W końcu 1939 r. wyrażono również zgodę na wejście armii sowieckiej. Ostatecznie bezprawna aneksja odbyła się w czerwcu 1940 r., a miesiąc później nastąpiło formalne włączenie Estonii do Związku Sowieckiego. Rozpoczęła się okupacja sowiecka, która z trzyletnią przerwą między rokiem 1941 a 1944, trwała aż do 1990r. Utrata niepodległości w 1940 r. wiązała się jednocześnie z terrorem i represjami. Zasadniczym celem nowej władzy komunistycznej było wprowadzenie nowego ustroju, co wymagało zastraszenia społeczeństwa i zlikwidowania fizycznego wszystkich potencjalnych przeciwników. Rozpoczęła się akcja eksterminacyjna oraz masowe deportacje (Korzeń 1987, s. 32 - 44).

Deportacje przebiegały zgodnie z opracowaną instrukcją. Dokument ten był tak sformułowany, że na jego podstawie można było wywieźć na Syberię każdą osobę. Obok przedstawicieli byłych władz podlegali deportacji członkowie wszystkich partii i stowarzyszeń, właściciele wszelkiej własności, a nawet esperantyści i filateliści. Oceny strat poniesionych przez narody republik bałtyckich, w tym Estonii, w rezultacie działań władz okupacyjnych, są rozbieżne. Według różnych szacunków zamieszczonych w pracy S. Ciesielskiego, G. Hryciuka i A. Srebrakowskiego (1993, s. 132 - 133) ocenia się, że w Estonii, w okresie 1940 - 1941, zamordowano około 2,0 tys., a deportowano 19,0 tys. osób, z których prawie połowa wysiedlona została w czerwcu 1941 r. W innych publikacjach podaje się liczbę 63,0 tys. deportowanych. Według dokumentacji NKWD jedynie w drugiej dekadzie czerwca 1941 roku wywieziono 3668 obywateli Estonii. Transporty były kierowane do kraju krasnojarskiego i altajskiego, obwodu nowosybirskiego i omskiego oraz republiki Komi. Wejście armii niemieckiej uniemożliwiło przeprowadzenie dalszych zaplanowanych deportacji.

Wbrew poglądom formułowanym przez badaczy sowieckich okupacja niemiecka nie przyniosła większych strat demograficznych. Stosunek Niemców do Estończyków był przyjazny. Dlatego też informacje o istniejącym masowym ruchu oporu i partyzantce antyniemieckiej były tworzonym później mitem, oderwanym od prawdziwej rzeczywistości. Tym niemniej wojna przyniosła duże straty demograficzne. Wielu Estończyków zostało zmobilizowanych do armii sowieckiej (1940 - 1941 i 1944 - 1945) oraz niemieckiej (1941 - 1944) i zginęło na frontach II wojny światowej. Kilkadziesiąt tysięcy Estończyków wyjechało na tzw. roboty do Niemiec. Niewielu z nich wróciło z powrotem do okupowanego przez Sowieców kraju. Wraz z cofającą się armią niemiecką wielu młodych ludzi opuściło Estonię na stałe. Trudno jest przeprowadzić ogólny bilans bezpośrednich i pośrednich strat wywołanych wojną. Wymieniana jest kwota ubytku, łącznie z deportacjami, w wysokości blisko 200,0 tys. osób, które zginęły lub wyjechały i nie powróciły do Estonii.

Powtórne wejście armii sowieckiej było początkiem nowej fali terroru i prześladowań. Rozpoczęły się kolejne deportacje. Największe nasilenie wywózek wiązało się z dokonywaną kolektywizacją. Decyzja w sprawie wspomnianych deportacji zapadła pod koniec stycznia 1949 r. Apogeum wywózek przypadło na okres 22 - 28 III 1949 r. Według danych z połowy 1950 r. wśród deportowanych znajdowało się 19 377 Estończyków (Ciesielski, Hryciuk, Srebrakowski 1993, s. 138). Ludność tę kierowano do obwodu nowosybirskiego (9 336 osób) oraz do kraju krasnojarskiego (6 231 osób). Na początku 1953 r. wśród zesłańców na Syberię było jeszcze 19 520 osób wysiedlonych z Estonii. Wśród wywożonych transportami kolejowymi panowała bardzo wysoka śmiertelność. Podobnie, z powodu trudnej sytuacji na dalekiej północy, zmarło wielu Estończyków. Po wojnie warunki życia w Estonii były również bardzo ciężkie. W obawie przed aresztowaniami ludność ukrywała się po lasach. Powstała antysowiecka partyzantka, co było powodem kolejnej fazy prześladowań. Wsiedlenia oraz terror przyczyniły się, nie tylko do zmian ilościowych, ale również do przemian w strukturach demograficznych.

Wiedza nasza o sytuacji demograficzno - społecznej Estonii, w latach 1945 - 1959 jest raczej fragmentaryczna ¹⁰. Procesy przeobrażeń były dość złożone. Wysokie wskaźniki śmiertelności występowały przy równoczesnej powojennej kompensacji urodzeń. Na początku lat 50. przyrost naturalny dochodził do 10,0‰ w skali rocznej. Równocześnie rozpoczęły się intensywne procesy migracyjne. Na ziemi estońskiej kierowano funkcjonariuszy narodowości rosyjskiej i tworzono wojskowe garnizony sowieckie. Zgodnie z wprowadzaną doktryną ekonomiczną rozpoczęły się procesy industrializacji. Kadra techniczna dla nowych przedsiębiorstw przemysłowych była ściągana z całego Związku Sowieckiego. Przyniosło to istotne zmiany struktury narodowościowej.

Pierwszy powojenny spis ludności odbył się dopiero w 1959 r. Wykazał on w nowych granicach republiki 1 196,8 tys. mieszkańców (tab. 4).

Wyniki spisu dają możliwość porównania sytuacji ukształtowanej w 1959 r. do tej występującej przed wojną, a która została ukazana w dokumentacji spisu z 1934 r. W ciągu 25 analizowanych lat zaszły brzemienne w skutki wydarzenia polityczne. Nie tylko kraj utracił niepodległość, ale ponadto znalazł się w ramach wielkiego państwa, które realizowało wielki eksperyment ustrojowy.

Liczba ludności narodowości estońskiej między 1934 a 1959 rokiem (w granicach współczesnej Estonii) spadła z 977,6 tys. do 892,7 tys., czyli o 84,9 tys. mieszkańców. Okazuje się, że straty wojenne oraz represje stalinowskie były tak duże, że występujący w latach przedwojennych oraz między 1946 a 1959 rokiem wysoki przyrost naturalny nie był w stanie ich zrekompenzować. Równocześnie liczba ludności rosyjskiej wzrosła z 46,6 tys. do 240,2 tys. osób. Były to rezultaty migracji powojennych. Estonia była krajem atrakcyjnym dla Rosjan, Ukraińców czy Białorusinów. Wyższy standard życia wiązał się z możliwościami awansu społecznego i zawodowego. Nowe władze były nieufne wobec ludności miejscowej. Dlatego stwa-

¹⁰ Informacje historyczne o dziejach narodu estońskiego, w tym również w okresie powojennym, zawarte są w książce o Estonii (Raun 1987) oraz w książce poświęconej łącznie trzem krajom bałtyckim (Hiden, Salmon 1991).

rzały wyraźne preferencje dla ludności rosyjskojęzycznej i ona też zajmowała większość stanowisk w administracji oraz w działalności gospodarczej. Brak znajomości języka estońskiego nie stanowił przeszkody przy zajmowaniu odpowiedzialnych stanowisk kierowniczych. Ponadto zasoby siły roboczej w Estonii były dość ograniczone. Stymulowało to procesy napływu ludności z innych republik sowieckich, w tym głównie z pobliskich obwodów Rosyjskiej SRS.

Tabela 4. Struktura narodowościowa ludności Estońskiej SRS w 1959 r.

Lp.	Narodowość	ludność ogółem		ludność miejska		ludność wiejska	
		w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
1.	Estończycy	892,7	74,6	418,3	61,9	474,4	91,0
2.	Rosjanie	240,2	20,1	207,8	30,8	32,4	6,2
3.	Finowie	16,7	1,4	8,6	1,3	8,1	1,6
4.	Ukraińcy	15,8	1,3	13,7	2,0	2,1	0,4
5.	Białorusini	10,9	0,9	9,8	1,5	1,1	0,2
6.	Żydzi	5,4	0,5	5,3	0,8	0,1	0,0
7.	Łotysze	2,9	0,2	2,1	0,3	0,8	0,2
8.	Polacy	2,3	0,2	1,8	0,3	0,5	0,1
9.	Litwini	1,6	0,1	1,3	0,2	0,3	0,1
10.	Tatarzy	1,5	0,1	1,3	0,2	0,2	0,0
11.	Niemcy	0,7	0,1	0,5	0,1	0,2	0,0
12.	Inne narodowości	6,1	0,5	5,0	0,7	1,1	0,2
Ogółem		1196,8	100,0	675,5	100,0	521,3	100,0

Źródło: O. E. Kazmina, 1991, *Dinamika čislenosti nacjonalnych grupp Estonii v XX v.* w: *Rasy i narody*, 21, 1991, 89.

W rezultacie wojny zanikła ludność niemiecka. Ostatecznie więc zostały zakończone dzieje mniejszości niemieckiej, która przez kilka wieków odgrywała na terenie Estonii wielką rolę. Na podstawie umów zawartych między Rzeszą Niemiecką a Związkiem Radzieckim większe partie Niemców (ok. 13,0 tys.) wyjechały w 1940 r. w sposób zorganizowany. Pozostali Niemcy uciekli w 1944 r. wraz z cofającą się armią niemiecką. Ludność niemiecka podobnie jak estońska ponosiła straty w trakcie przesuwania się frontów. Według spisu z 1934 r. mniejszość niemiecka liczyła ponad 16,0 tys. osób, a spis powojenny z 1959 r. ujawnił jedynie 700 Niemców, wśród których byli również powojenni migranci niemieccy z Syberii i Kazachstanu. Uległa również samoistnej likwidacji nieliczna mniejszość szwedzka, żyjąca w pewnej izolacji od otaczającej ją ludności estońskiej. Grupa ta żyjąc w oderwaniu od bezpośrednich wpływów szwedzkich zachowała obyczaje istniejące przed 200 czy 300 laty w rodzinnej Szwecji. Po wojnie, w rezultacie repatriacji, ludność ta opuściła Estonię i powróciła do swojej macierzystej ojczyzny. W momencie wejścia armii niemieckiej rozpoczęły się prześladowania ludności żydowskiej. Z rąk niemieckich nazistów zginęła większa część estońskich Żydów. Już po wojnie, na początku lat 50., napłynęło do Estonii z obwodu leningradzkiego kilkanaście tysięcy Finów. Podobnie jak przed wojną, pozostałe grupy narodowościowe w 1959 r. nie odgrywały już istotniejszego znaczenia. Pojawiły się jedynie w Estonii nieznane dotąd grupy narodowościowe (np. Ukraińcy). Były to rezultaty migracji powojennych, które zaczęły wytwa-

zać liczną grupę ludności tzw. rosyjskojęzycznej, wśród której dominowali Rosjanie, ale znajdowali się przedstawiciele wszystkich narodów Związku Sowieckiego.

Prowadzona w latach powojennych polityka uprzemysłowienia stymulowała procesy urbanizacyjne. W latach 30. większość ludności (ok. 68,0%) zamieszkiwała tereny wiejskie. Spis ludności z 1959 r. wykazał, że blisko 47% ogólnego zaludnienia stanowiła ludność zamieszkała w miastach. Zdecydowanie inny był skład narodowościowy miast niż terenów wiejskich. W miastach skupiała się napływowa ludność rosyjska, podczas gdy wieś estońska nadal zachowała swój tradycyjny charakter etniczny. W 1959 r. ludność rosyjska w miastach przekroczyła poziom 30,0% ogólnego zaludnienia. Zachodził szybki proces rusyfikacji miast estońskich. Można to wykazać na przykładzie stolicy republiki. W przedwojennym Tallinie (1934 r.) mieszkało 117,9 tys. Estończyków oraz zaledwie 7,9 tys. Rosjan. Spis z 1959 r. ujawnił 169,7 tys. Estończyków oraz 90,6 tys. Rosjan. Doliczając do tego 7,3 tys. Ukraińców oraz 3,7 tys. Białorusinów dochodzimy do sumy 100,0 tys. osób należących do tzw. słowiańskiej grupy rosyjskojęzycznej. Jeszcze bardziej rosyjskiego charakteru zaczęły nabierać miasta przemysłowe np. Narwa, gdzie Estończycy zaczęli stawać się znikomą mniejszością. Poznanie różnicowań regionalnych wymaga badań według rejonów. Kraje bałtyckie, w tym również Estonia, w odróżnieniu od innych republik sowieckich, nie miały trójstopniowego podziału administracyjnego, lecz dwustopniowy. Republika dzieliła się na rejony i sowiety (nie było obwodów). Ułatwia prowadzenie analizy fakt, że w zasadzie od lat 50. układ administracyjny był stabilny. Istniało tzw. sześć miast rejonowych oraz 15 rejonów. Miasto szczebla rejonowego, Tallin leżało w centrum rejonu Harjumaa, miasto Tartu w rejonie Tartumaa, miasto Pärnu w rejonie Pärnumaa, zaś uprzemysłowione miasta: Kohtla - Järve, Narwa i Sillamäe usytuowane były w rejonie Ida - Virumaa. Skład narodowościowy ludności według jednostek rangi rejonowej przedstawia tabela 5 oraz górna mapa na rycinie 3.

W miastach szczebla rejonowego koncentrowało się w 1959 r. - 476,1 tys. osób, w tym Estończycy stanowili - 279,5 tys. czyli 58,7% ogółu mieszkańców. Rosjan było - 162,0 tys., co stanowiło 34,0% ogólnego zaludnienia sześciu miast rejonowych. Powojenny napływ ludności rosyjskiej spowodował, że udział Rosjan w tych miastach był już, w końcu lat 50., dość wysoki. Natomiast na pozostałym rozległym obszarze kraju podzielonym na 15 rejonów mieszkało - 720,7 tys. osób, w tym Estończyków było 613,2 tys. (85,1%), zaś Rosjan zaledwie 78,2 tys. (10,8%). We wszystkich rejonach dominowała ludność narodowości estońskiej. Jedynym rejonem wiejskim, w którym Rosjanie przekraczali 1/3 zaludnienia, był rejon Ida - Virumaa. Ludność rosyjska koncentrowała się, poza Tallinem, przede wszystkim w części północno - wschodniej kraju. Tam również wielu Rosjan zamieszkiwało tereny wiejskie. W części południowo - wschodniej Estonii, graniczącej z obszarami należącymi do Federacji Rosyjskiej (były to tereny wokół Petseri, uprzednio inkorporowane do Rosji), Rosjan było niewiele. Wiązało się to z rolniczym charakterem tego obszaru. Napływowa ludność rosyjska poszukiwała pracy jedynie w zawodach pozarolniczych. Pracując głównie w przemyśle i w administracji uzyskiwała stosunkowo szybko mieszkanie w rozbudowujących się miastach. Dlatego też wysoki był udział ludności rosyjskiej w nowo wznoszonych osiedlach usytuowanych na peryferiach ośrodków miejskich. Centra miast grupowały ludność estońską. Rejony typowo wiejskie za-

chowały tradycyjny charakter estoński jednak wprowadzenie kolektywizacji zmieniło warunki egzystencji i ułatwiło wprowadzenie sowieckiego modelu życia.

Sowietyzacja wiązała się nie tylko z narzuceniem na siłę ustroju sowieckiego, likwidującego większą i średnią własność prywatną, zniewoleniem jednostki oraz wszechwładzą aparatu partyjnego. System sowiecki w krajach bałtyckich nieodłącznie wiązał się z rusyfikacją aparatu partyjnego i z rusyfikacją kraju. Proces ten miał swoją specyfikę, odmienną niż na przykład na Białorusi. Teoretycznie język estoński miał prawo obywatelstwa. Nikt nie mógł być dyskryminowany za używanie języka estońskiego. Funkcjonowało normalnie szkolnictwo estońskie. Rusyfikacja polegała na prowadzeniu polityki stymulującej napływ do republiki ludności rosyjskojęzycznej. W takiej sytuacji relacje wielkościowe między ludnością używającą języka rosyjskiego i estońskiego świadczyły o roli obu języków w życiu kraju. Napływowa ludność rosyjska nie ulegała w Estonii asymilacji językowej czy kulturowej. Istniało rozbudowane szkolnictwo w języku rosyjskim dla ludności napływowej. Wielu Rosjan żyjąc w Estonii nawet nie próbowało nauczyć się języka estońskiego. Żyli w pełnej izolacji od społeczności miejscowej. Napływowi Rosjanie uważali, że językiem ogólnego porozumiewania się, zwłaszcza w urzędach i przedsiębiorstwach przemysłowych, powinien być jedynie język rosyjski. Dlatego też kwestia językowa stała się w Estonii zagadnieniem bardzo ważnym. Z tego względu w tabeli 6 oraz na rycinie 4 zostały podane rezultaty statystyki narodowościowo - językowej ludności Estońskiej SRS.

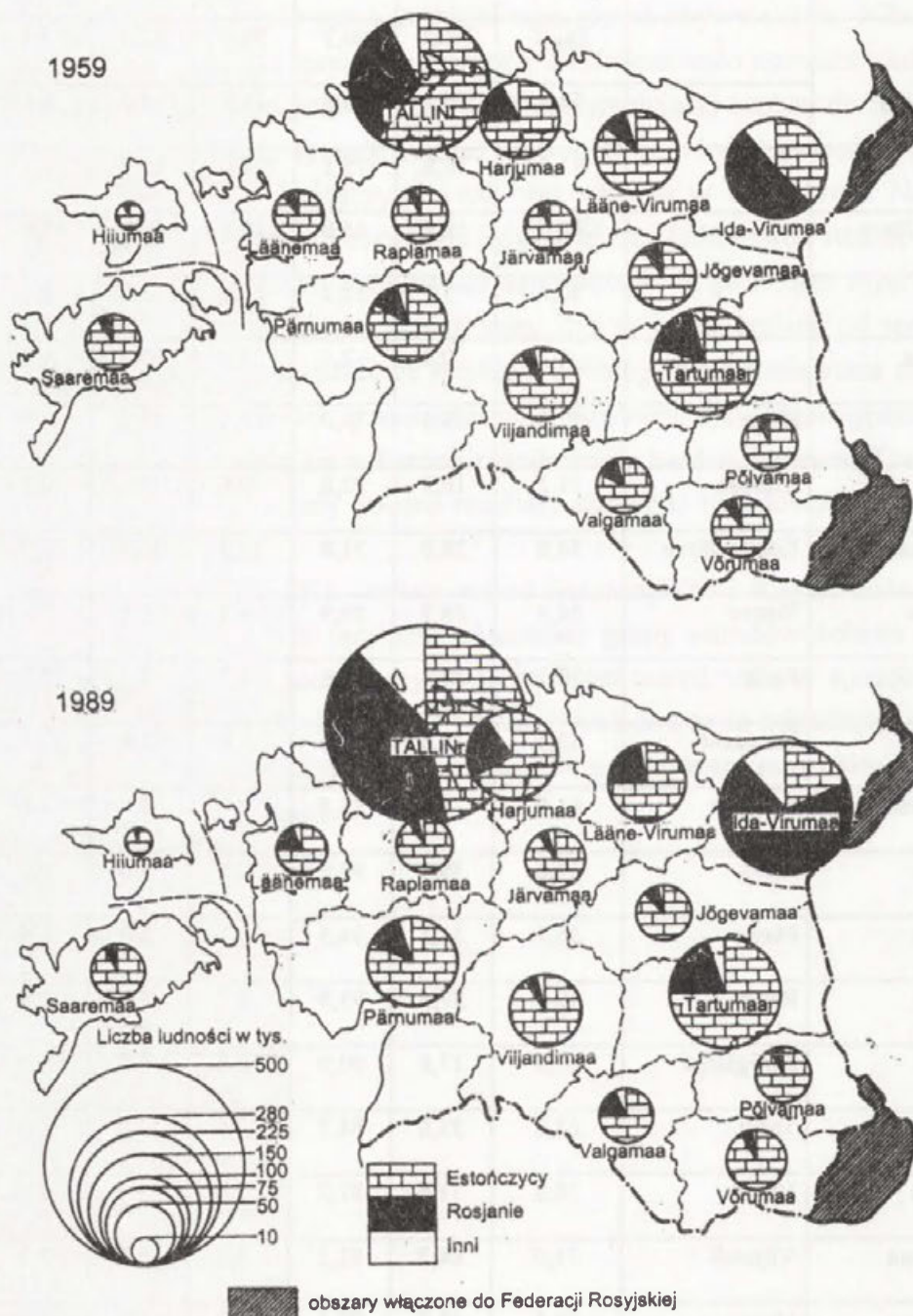
Na terytorium Estońskiej SRS istniała wśród Estończyków i Rosjan duża zgodność między narodowością a używanym językiem. Pozostałe grupy narodowościowe w dużym stopniu posługiwały się językami nieojczystymi. Dominował wśród nich, w sposób zdecydowany, język rosyjski a nie estoński. Można tu podać przykładowo, że mieszkający w Estonii Ukraińcy, Białorusini, Polacy czy Żydzi nie posługiwali się językiem estońskim. Ulegali oni językowej rusyfikacji, a nie estonizacji.

Tabela 5. Struktura narodowościowa ludności Estońskiej SRS w 1959 r.
wg miast rejonowych i rejonów

Lp.	Miasto lub rejon	Ośrodek rejonowy	Liczba ludności w tys.	w t y m					
				Estończycy		Rosjanie		Inni	
				w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
1.	m Tallin	-	281,7	170,0	60,3	90,6	32,2	21,1	7,5
2.	m Tartu	-	74,3	56,2	75,6	14,3	19,2	3,8	5,2
3.	m Pärnu	-	41,0	30,8	75,1	8,0	19,5	2,2	5,4
4.	m Kohtla-Järve	-	40,5	18,6	45,9	18,1	44,7	3,8	9,4
5.	m Narva	-	30,4	3,7	12,2	24,0	78,9	2,7	8,9
6.	m Sillamäe	-	8,2	0,2	2,4	7,0	85,4	1,0	12,2
7.	Harjumaa	Harju	72,2	53,4	74,0	13,1	18,1	5,7	7,9
8.	Hiumaa	Hiumaa	11,1	10,3	92,8	0,6	5,4	0,2	1,8
9.	Ida-Virumaa	Kohtla-Järve	54,0	28,0	51,8	19,3	35,8	6,7	12,4
10.	Jõgevamaa	Jõgeva	54,4	48,9	89,9	4,4	8,1	1,1	2,0
11.	Järvamaa	Paide	30,1	28,1	93,4	1,2	4,0	0,8	2,6
12.	Läänemaa	Haapsalu	33,3	29,8	89,5	2,6	7,8	0,9	2,7
13.	Lääne-Virumaa	Rakvere	84,0	72,1	85,8	8,1	9,6	3,8	4,6
14.	Põlvamaa	Põlva	42,6	39,4	92,5	2,8	6,6	0,4	0,9
15.	Pärnumaa	Pärnu	36,1	34,1	94,5	1,1	3,0	0,9	2,5
16.	Raplamaa	Rapla	40,2	37,6	93,5	1,7	4,2	0,9	2,3
17.	Saaremaa	Kinigsseps	41,6	37,8	90,9	2,8	6,7	1,0	2,4
18.	Tartumaa	Tartu	63,3	53,6	84,7	7,8	12,3	1,9	3,0
19.	Valgamaa	Valga	38,2	31,6	82,7	5,0	13,1	1,6	4,2
20.	Viljandimaa	Viljandi	71,0	64,7	91,1	4,1	5,8	2,2	3,1
21.	Võrumaa	Võru	48,6	43,8	90,1	3,6	7,4	1,2	2,5
Ogółem:			1196,8	892,7	74,6	240,2	20,0	63,9	5,4

Źródło: *Čislennost' naselenija i evo teritorelnoe rozmeščenie. Nacionalnyj sostav naselenija. Vsesojuznaja perepis naselenija 1959 goda, 1960, Tom I, Čast' I i II, Tallinn.*

Ryc. 3. Struktura narodowościowa Estońskiej SRS w 1959 r. i 1989 r. wg rejonów
Ethnic structure of Estonian Soviet Socialist Republic in 1959 and 1989

Tabela 6. Struktura narodowościowo - językowa ludności Estońskiej SRS w 1959 r.

Lp.	Narodowości	Liczba ludności w tys.	w tym uznaje jako język ojczysty:			
			język własnej narodowości	i n n y j ę z y k		
				w tym estoń- ski	w tym rosyj- ski	inny język
1.	Estończycy	892,7	886,7	-	5,9	0,1
2.	Rosjanie	240,2	235,0	5,0	-	0,2
3.	Finowie	16,7	10,0	4,0	2,7	0,0
4.	Ukraińcy	15,8	7,5	0,2	8,0	0,1
5.	Białorusini	10,9	6,0	0,1	4,8	0,0
6.	Żydzi	5,4	1,3	0,4	3,7	0,0
7.	Łotysze	2,9	1,8	0,6	0,5	0,0
8.	Polacy	2,3	0,9	0,4	0,9	0,1
9.	Inne narodowości	9,9	6,3	0,9	2,5	0,2
Ogółem:		1196,8	1155,5	11,6	29,0	0,7

Źródło: *Itogi vsesojuznoj perepisi naselenija 1959 g.*, 1963, Centralnoe Statističeskoje Upravlenie, Moskwa, 94.

Wśród mieszkańców kraju język estoński - jako swój rodzimy - podało: 898,3 tys. (75,0% ogółu ludności Estonii), zaś język rosyjski - 264,0 tys. (22,0%). W tym roku (1959 r.) przeważał jeszcze w kraju język estoński. Powstawały już jednak duże różnice między miastami a obszarami wiejskimi. W ośrodkach miejskich językiem estońskim posługiwało się - 418,9 tys. (62,0%), zaś językiem rosyjskim - 230,8 tys. (34,2%) osób. Na obszarach wiejskich nadal dominował język estoński, którego używało - 479,3 tys. (91,9%). Na wsi estońskiej jedynie 33,2 tys. (6,4% ogółu ludności) zadeklarowało język rosyjski jako swój język ojczysty. W okresie powojennym szybki proces rusyfikacji objął jedynie miasta. Ze względu jednak na zachodzące przemiany urbanizacyjne oraz zachodzące procesy depopulacji wsi, zjawiska zachodzące w miastach odgrywały coraz bardziej doniosłą rolę.

Następny spis ludności w Związku Sowieckim odbył się w 1970 r. Ujawnił on następujący skład narodowościowy Estońskiej SRS (Itogi 1963, s. 317):

Estończycy	925,2 tys.	czyli	68,2%	ogółu ludności
Rosjanie	334,6 tys.	czyli	24,7%	ogółu ludności
Ukraińcy	28,1 tys.	czyli	2,1%	ogółu ludności
Białorusini	18,7 tys.	czyli	1,4%	ogółu ludności
Finowie	18,5 tys.	czyli	1,4%	ogółu ludności
Niemcy	7,9 tys.	czyli	0,6%	ogółu ludności
Żydzi	5,3 tys.	czyli	0,4%	ogółu ludności
Łotysze	3,3 tys.	czyli	0,2%	ogółu ludności
Polacy	2,7 tys.	czyli	0,2%	ogółu ludności
Inne narodowości	11,8 tys.	czyli	0,8%	ogółu ludności

Ogółem 1356,1 tys. czyli 100,0% ogółu ludności

Liczba ludności w Estońskiej SRS wzrosła między 1959 a 1970 rokiem z 1196,8 tys. do 1356,1 tys. czyli o 159,3 tys. Przyrost ludności był więc bardzo wysoki, ale w układzie narodowościowym bardzo zróżnicowany. Liczba Estończyków wzrosła zaledwie o 32,5 tys., podczas gdy liczebność Rosjan podniosła się o 94,4 tys. osób. W rezultacie, odsetek ludności rosyjskiej osiągnął poziom 24,7% (wzrost o 4,6 punktu). W tym samym czasie udział procentowy ludności estońskiej obniżył się z 74,6% do 68,2% (spadek o 6,4 punktu). Bardzo szybko zwiększał się również procentowy udział ludności ukraińskiej i białoruskiej. Tendencje były więc wyraźne i zmierzały do osłabienia pozycji demograficznej autochtonicznej ludności estońskiej. Wyniki kolejnego spisu ludności z 1979 r. wykazały, że trend ten był nadal kontynuowany. Oficjalne dane tego spisu prezentuje poniższe zestawienie statystyczne (Itogi 1981, s. 30):

Estończycy	947,8 tys.	czyli	64,7%	ogółu ludności
Rosjanie	408,8 tys.	czyli	27,9%	ogółu ludności
Ukraińcy	36,0 tys.	czyli	2,5%	ogółu ludności
Białorusini	23,5 tys.	czyli	1,6%	ogółu ludności
Finowie	7,8 tys.	czyli	1,2%	ogółu ludności
Żydzi	5,0 tys.	czyli	0,3%	ogółu ludności
Łotysze	4,0 tys.	czyli	0,3%	ogółu ludności
Niemcy	3,9 tys.	czyli	0,3%	ogółu ludności
Polacy	2,9 tys.	czyli	0,2%	ogółu ludności
Inne narodowości	14,8 tys.	czyli	1,0%	ogółu ludności

Ogółem   1464,5 tys.   czyli 100,0% ogółu ludności

W latach 70. w dalszym ciągu występował wzrost udziału procentowego ludności narodowości rosyjskiej (przyrost z 24,7% do 27,9%), przy jednoczesnym spadku udziału procentowego Estończyków, w zaludnieniu swego kraju (spadek z 68,2% do 64,7% czyli o dalsze 3,5 punktu). Liczba Rosjan wzrosła o 74,2 tys. osób. Równocześnie w wartościach absolutnych i procentowych wzrastał udział ludności ukraińskiej i białoruskiej. Przedstawiciele dwóch tych narodowości osiągnęły łącznie poziom 59,5 tys. osób (4,1% ogółu ludności).

Ostatni spis ludności odbył się bezpośrednio przed rozpadem ZSRR i uzyskaniem przez Estonię niepodległości (1989 r.) Dokumentacja tego spisu zostanie przedstawiona w sposób bardziej szczegółowy. Według danych spisu liczba ludności Estońskiej SRS osiągnęła 1565,7 tys. W ciągu trzydziestu lat (1959 - 1989) liczba ludności kraju wzrosła o 368,9 tys. Wzrost ten był niejednorodny z punktu widzenia narodowościowego. Liczba Rosjan wzrosła z 240,2 tys. do 474,8 tys. czyli odsetek procentowy tej ludności podniósł się z 20,1% do 30,3%. Natomiast udział procentowy ludności estońskiej obniżył się z 74,6% do 61,5%. Jeszcze bardziej dramatycznie wypada porównanie z okresem międzywojennym (1934 r.), kiedy to Estończycy stanowili 91,4% ludności, zaś Rosjanie 4,9% zaludnienia kraju. Przy stosunkowo niewielkim potencjale oraz malejącym przyroście naturalnym ludności estońskiej napływ ludności rosyjskiej zaczął stawać się niebezpiecznym dla utrzymania odrębności etnicznej kraju. Ludność rosyjska migrowała głównie do ośrodków miejskich i tam stosunki narodowościowe ulegały największym przeobrażeniom (tab. 7).

Analizując rozmieszczenie ludności według narodowości w ośrodkach miejskich i na obszarach wiejskich, należy uwzględnić fakt wielkich przemian strukturalnych, które zachodziły w latach powojennych w Estonii. Wiązały się one z industrializacją, która uruchomiła szybkie procesy urbanizacyjne. Liczba ludności miast między 1959 a 1989 r. wzrosła z 675,5 tys. do 1 118,8 tys. czyli o 443,3 tys. W tym samym czasie liczba ludności zamieszkującej tereny wiejskie obniżyła się z 521,3 tys. do 446,9 tys. (ubytek o 74,4 tys.). Odsetek ludności zamieszkującej miasta wzrósł w ciągu tych trzydziestu lat z 56,4% do 71,5%. Z tego względu sytuacja narodowościowa w miastach w coraz większym stopniu oddziaływała na oblicze etniczne kraju. Według danych spisowych z 1989 r. w miastach estońskich autochtoniczna ludność estońska stanowiła 51,2% ogółu ludności, czyli zaledwie przekraczała połowę ogólnego zaludnienia miast. W tym samym czasie Rosjanie stanowili 39,0%, a doliczając do nich Ukraińców i Białorusinów dochodzimy do poziomu 45,1% ludności miejskiej. Można więc stwierdzić, że miasta estońskie ujęte jako całość, nabierały charakteru dualistycznego estońsko - rosyjskiego. Estoński geograf A. Marksoo (1995) podzieliła system osadniczy Estonii na pewne kategorie wielkościowo - funkcjonalne i przedstawiła w nich strukturę narodowościową (tab. 8).

Tabela 7. Struktura narodowościowa ludności Estońskiej SRS w 1989 r.

Lp.	Narodowości	Ludność ogółem		Ludność miejska		Ludność wiejska	
		w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
1.	Estończycy	963,3	61,5	572,2	51,2	390,8	87,4
2.	Rosjanie	474,8	30,3	436,7	39,0	38,1	8,5
3.	Ukraińcy	48,3	3,1	42,3	3,8	6,0	1,4
4.	Białorusini	27,7	1,8	25,4	2,3	2,3	0,5
5.	Finowie	16,6	1,1	11,2	1,0	5,4	1,2
6.	Żydzi	4,6	0,3	4,6	0,4	0,0	0,0
7.	Tatarzy	4,1	0,3	3,7	0,3	0,4	0,1
8.	Niemcy	3,5	0,2	2,5	0,2	1,0	0,2
9.	Łotysze	3,1	0,2	2,6	0,2	0,5	0,1
10.	Polacy	3,0	0,2	2,6	0,2	0,4	0,1
11.	Litwini	2,6	0,2	2,2	0,2	0,4	0,1
12.	Inne narodowości	14,1	0,8	12,5	1,2	1,6	0,4
Ogółem:		1565,7	100,0	1118,8	100,0	446,9	100,0

Źródło: O. E. Kazmina, 1991, *Dinamika cislennosti nacjonalnych grupp Estonii v XX v. w: Rasy i narody*, 21, 94.

Rozmieszczenie ludności narodowości estońskiej w stosunku do nieestońskiej różniło się znacznie. Ludność napływowa, przybywająca spoza republiki, skupiała się przeważnie w niektórych jedynie ośrodkach osadniczych. Preferowała większe miasta oraz ośrodki o funkcjach wyspecjalizowanych, głównie przemysłowych. W stolicy kraju nieznacznie przeważała już ludność nieestońska. Z pełnym przekonaniem można przyjąć, że był to ewenement wśród miast stołecznych świata. Powstał w rezultacie długoletnich procesów migracyjnych, przede wszystkim ludności rosyjskiej.

Tabela 8. Struktura narodowościowa ludności w ośrodkach osadniczych Estońskiej SRS w 1989 r.

Lp.	Poziom hierarchii	Kategorie wielkości w tys. mieszkańców	Liczba ludności w tys.	Udział procentowy	
				Estończycy	nie - Estończycy
I.	Stolica (Tallin)	500	499,4	46,8	53,2
II.	Centrum regionalne (Tartu)	100 - 115	113,4	72,3	27,7
III.	Centrum polifunkcyjne (Pärnu)	50 - 55	52,4	72,4	27,6
	Przemysłowa aglomeracja	190 - 200	197,2	12,9	87,1
	w tym Kohtla-Järve	70 - 80	77,3	20,9	79,1
	w tym Narva	70 - 80	81,2	3,9	96,1
IV.	Miasta powiatowe	5 - 25	142,2	81,7	18,3
V.	Miasteczka	1 - 10	114,2	61,7	38,3
	Ogółem miasta	-	1118,8	51,2	48,8
VI.	Lokalne ośrodki wiejskie	1 - 2	29,9	86,6	13,4
VII.	Wyspecjalizowane ośrodki wiejskie	0,5 - 2	40,3	60,7	39,3
VIII.	Centra gospodarstw	0,4 - 1	145,0	88,1	11,9
IX.	Inne wsie	0,01 - 0,4	231,7	91,3	8,7
	Ogółem wsie	-	446,9	87,4	12,6
	Estonia	-	1565,7	61,5	38,5

Źródło: A. Marksoo, 1995, *Restrukturyzacja osadnictwa miejskiego i wiejskiego w Estonii*, w: (F.W.Carter, W. Maik red.) *Proces przekształceń społeczno-gospodarczych w Europie Środkowej i Wschodniej po 1989 roku*, Toruń 1995, 97.

Spis ludności z 1989 r. wykazał w Tallinie - 499,4 tys. mieszkańców, w tym Rosjan było - 207,5 tys., Ukraińców - 24,2 tys. oraz Białorusinów - 13,8 tys. Nie licząc innych narodów sowieckich na te trzy grupy etniczne przypadało łącznie - 245,5 tys. osób. W tym samym czasie rodowitych Estończyków było w mieście - 233,7 tys., czyli ludność ta stanowiła już mniejszość w zaludnieniu stolicy. Nie tylko ważne są statystyczne relacje wielkościowe ale jeszcze ważniejszą rolę odgrywały ukształtowane tendencje zmian. W miarę upływu lat stopniowo malał w stolicy udział ludności estońskiej. Miasto coraz bardziej upodabniało się do typowego miasta sowieckiego, w którym coraz bardziej dominował język rosyjski. To niebezpieczne zjawisko było dostrzegane przez Estończyków, ale będąc w ramach wielkiego scentralizowanego i niedemokratycznego imperium sowieckiego nie byli oni w stanie bronić swoich narodowych interesów.

W dwóch polifunkcyjnych centrach regionalnych (Tartu, Pärnu) sytuacja była bardziej korzystna, gdyż ludność narodowości estońskiej dochodziła do poziomu blisko 3/4 zaludnienia tych miast. Natomiast aglomeracje przemysłowe miały już zdecydowaną przewagę ludności nieestońskiej. Zwłaszcza było to widoczne w przygranicznej Narwie, gdzie Estończycy stanowili jedynie 3,9% ogółu ludności. W miastach powiatowych (rejonowych) i miasteczkach przeważali Estończycy, podobnie jak w rozproszonych osiedlach wiejskich. Jedynie w tzw. wyspecjalizowanych ośrodkach wiejskich skupiała się, w większym stopniu, napływowa ludność rodowodu nieestońskiego. Dla pełniejszego zobrazowania sytuacji narodowościowej na obszarze całej Estonii w tabeli 9 przedstawiono relacje wielkościowe między ludnością estońską i rosyjską w układzie miast rejonowych i rejonów.

Mieszkańców narodowości estońskiej w miastach rejonowych, potraktowanych łącznie było w 1989 r. - 382,5 tys. (44,1% ogółu ludności), gdy tymczasem Rosjan było już - 391,9 tys. (45,2%). W analizowanych miastach napływowa ludność rosyjska uzyskała już przewagę liczebną nad autochtoniczną ludnością estońską. Przed trzydziestu laty (1959 rok) proporcje układały się jeszcze inaczej. Estończycy stanowili wtedy 58,7% ogółu ludności tych miast, podczas gdy Rosjanie tylko 34,0%. Między 1959 a 1989 rokiem udział ludności rosyjskiej powiększył się o 11,2 punktu. Równocześnie odsetek Estończyków obniżył się o 14,6 punktów procentowych. Tendencje były wyraźne i zmierzały do stanu, w którym ludność estońska stała się w najważniejszych miejscowościach kraju mniejszością narodową.

Bardziej pozytywne relacje narodowościowe utrzymywały się w rejonach wiejskich grupujących całą ludność wsi oraz w małych miasteczkach. We wszystkich tych rejonach nadal dominowała ludność estońska, ale liczba Rosjan prawie we wszystkich rejonach systematycznie rosła. Interesująco kształtowała się sytuacja narodowościowa w rejonie Ida - Virumaa, położonym w części północno - wschodniej kraju. Na terenach wiejskich pewną przewagę ilościową zachowała ludność estońska. W przypadku dołączenia miast położonych w tym rejonie proporcje ulegają zmianie i zdecydowaną przewagę liczebną uzyskuje ludność narodowości rosyjskiej nad estońską.

Pomijając ten specyficzny rejon, w którym powojenne procesy rusyfikacyjne doprowadziły do diametralnej zmiany sytuacji narodowościowej, w pozostałych rejonach wiejskich dominowała nadal ludność estońska. Dotyczyło to zwłaszcza rejonów mało atrakcyjnych gospodarczo, położonych na peryferiach (np. na wyspach), względnie na uboczu głównych potoków migracyjnych.

W niniejszych rozważaniach zasadnicza uwaga była zwrócona na dwie główne narodowości: Estończyków i Rosjan. Stanowiły one razem 91,8% ogólnego zaludnienia kraju. Pozostałe mniejszości były bardzo zróżnicowane etnicznie¹¹. Znajomość języka rosyjskiego integrowała te różne grupy narodowościowe z ludnością rodowodu rosyjskiego. Liczebność ich szybko wzrastała (1959 r. - 63,9 tys., 1989 r. - 127,6 tys.).

Trzecią mniejszością narodowościową stali się Ukraińcy liczący w 1989 roku - 48,3 tys. osób. Grupowali się oni głównie w miastach: Tallinie - 24,2 tys., w Kohtla - Järve - 3,5 tys., w Narwie - 2,8 tys., w Tartu - 2,4 tys. oraz w rejonie Harjumaa - 4,4 tys. Duży napływ ludności białoruskiej doprowadził do stworzenia się licznej mniejszości białoruskiej (27,7 tys.). Rozmieszczona była ona, podobnie jak ukraińska, w większych miastach.

Spis ludności w 1989 r. ujawnił łączną liczbę Polaków w wysokości 3008 osób. Skupiali się oni głównie w pięciu miastach: w Tallinie - 1329 osób, w Kohtla - Järve - 470 osób, w Tartu - 179 osób, w Narwie - 170 osób i w Pärnu - 81 osób, oraz w trzech rejonach: Harjumaa - 276 osób, w Lääne - Virumaa - 136 osób i w Volgamaa 83 osoby. Trudno ocenić w jakim procencie byli to potomkowie Polaków mieszkających w przedwojennej Estonii, a w

¹¹ Do Republiki Estońskiej przybyła ludność z całego Związku Sowieckiego. Wśród nich byli przedstawiciele narodów kaukaskich: Ormianie (1669 osób), Azerbejdżanie (1 238), Gruzini (606); przybysze z Azji Środkowej: Uzbegy (595), Kazachowie (424), Turkmeni (106); z odległej Syberii Baszkirzy (371) itp.

jakim powojenni migranci z Litwy, Łotwy, Ukrainy i Białorusi. Pozostałe mniejszości narodowe (np. Niemcy czy Żydzi), były podobnie rozproszone na terytorium całej Estonii.

Z geograficznego punktu widzenia rozmieszczenie przestrzenne ludności estońskiej i rosyjskiej ukształtowało się w sposób logiczny, zgodny z przebiegającymi procesami demograficznymi. Szczegółowa analiza przestrzenna może ten obraz jedynie uściślić, ale nie jest w stanie w pełni odpowiedzieć na pytanie związane z przyszłością stosunków między obu grupami narodowościowymi. Wiadomo, że kwestia ta będzie ciążyła nad przyszłością Estonii. Znajomość pewnych uwarunkowań demograficzno - narodowościowych w ujęciu przestrzennym może być pomocą przy formułowaniu wniosków odniesionych do przyszłości. Po uzyskaniu niepodległości nadrzędnym celem władz Estonii będzie uformowanie i umocnienie narodowego państwa, w którym problem mniejszości rosyjskiej będzie zminimalizowany. Należy zastanowić się w jakim stopniu koncentracja ludności nieestońskiej, głównie rosyjskiej, w pewnych jedynie ośrodkach kraju stanowi niebezpieczeństwo dla państwa. Wiadomo, że ludność nieestońska, nie związana uczuciowo z krajem, niechętnie nastawiona do nowego, suwerennego państwa, może być elementem destabilizującym sytuację polityczną kraju. W takiej sytuacji rozmieszczenie tej ludności oraz relacje między liczebnością ludności autochtonicznej do napływowej, mają nie tylko znaczenie naukowe ale i polityczne. Z przedstawionego materiału statystycznego wynika, że wnioski są niejednoznaczne. Zachowanie estońskiego charakteru wsi jest niewątpliwie zjawiskiem pozytywnym, gdyż w pewnym stopniu świadczy o obliczu narodowym kraju. Z kolei skupienie ludności napływowej, głównie narodowości rosyjskiej, w strategicznych punktach kraju (stolica oraz aglomeracje przemysłowe), stanowi zagrożenie dla stabilności państwa. Lojalność tej ludności, nie znającej języka estońskiego, o odmiennej mentalności i kulturze, podchodzącej lekceważąco do imponderabiliów narodowych, stoi zawsze pod znakiem zapytania. Istnieje prawdopodobieństwo powstania wśród Rosjan tendencji odśrodkowych i dążności do włączenia Estonii do imperium rosyjskiego. Na przykład wśród ludności zamieszkującej rejon Kohtle - Järve - Narwa może pojawić się idea przyłączenia tej części Estonii do pobliskiej Rosji. Oprócz samej liczebności pewną rolę odgrywa jeszcze struktura demograficzna ludności. Na terenach wiejskich przeważa ludność starsza, o niższym poziomie wykształcenia. Miasta koncentrują zazwyczaj ludzi młodych, bardziej aktywnych, których łatwiej można zmobilizować do działalności nacjonalistycznej. Nie wnikając w szczegóły należy podkreślić dużą rolę polityczną czynnika demograficzno - narodowościowego, tak dla całej Estonii, jak i w układach regionalnych.

Tabela 9. Struktura narodowościowa ludności Estońskiej SRS w 1989 r.
wg miast rejonowych i rejonów

Lp.	Miasto	Ośrodek	Liczba ludności w tys.	w t y m					
	lub			Estończycy		Rosjanie		Inni	
	rejon	rejonowy		w tys.	w %	w tys.	w %	w tys.	w %
1.	m. Tallin	-	499,4	233,7	46,8	207,5	41,5	58,2	11,7
2.	m. Tartu	-	113,4	82,0	72,3	24,6	21,7	6,8	6,0
3.	m. Pärnu	-	56,9	41,2	72,4	11,7	20,6	4,0	7,0
4.	m. Kohtla-Järve	-	91,6	21,2	23,1	57,7	63,0	12,7	13,9
5.	m. Narva	-	85,0	3,7	4,3	72,6	85,4	8,7	10,3
6.	m. Sillamäe	-	20,6	0,7	3,4	17,8	86,4	2,1	10,2
7.	Harjumaa	Harju	106,0	71,1	67,0	24,7	23,3	10,2	9,7
8.	Hiiumaa	Hiiumaa	11,1	10,6	95,5	0,3	2,7	0,2	1,8
9.	Ida-Virumaa	Kohtla-Järve	23,9	15,3	64,0	6,6	27,6	2,0	8,4
10.	Jõgevamaa	Jõgeva	42,5	37,2	87,5	4,0	9,4	1,3	3,1
11.	Järvamaa	Paide	43,8	39,9	91,1	2,1	4,8	1,8	4,1
12.	Läänemaa	Haapsalu	33,4	26,3	78,7	5,2	15,6	1,9	5,7
13.	Lääne-Virumaa	Rakvere	79,7	60,2	75,5	13,5	16,9	6,0	7,6
14.	Põlvamaa	Põlva	36,3	33,6	92,6	2,0	5,5	0,7	1,9
15.	Pärnumaa	Pärnu	42,8	40,6	94,9	1,2	2,8	1,0	2,3
16.	Raplamaa	Rapla	39,5	35,7	90,4	2,3	5,8	1,5	3,8
17.	Saaremaa	Kinigsseps	39,5	36,8	93,2	1,9	4,8	0,8	1,4
18.	Tartumaa	Tartu	48,4	41,1	84,9	5,8	12,0	1,5	3,1
19.	Valgamaa	Valga	41,5	31,7	76,3	7,0	16,9	2,8	6,8
20.	Viljandimaa	Viljandi	65,2	59,2	90,8	3,6	5,5	2,4	3,7
21.	Võrumaa	Võru	45,2	41,5	91,8	2,7	6,0	1,0	2,2
Ogółem:			1565,7	963,3	61,5	474,8	30,3	127,6	8,2

Źródło: *Eesti Vobariigi maakondade, linnade ja aboite rahvastik 1989, 1990*, Eesti Statistikaamet, Tallinn.

* Dane demograficzne odniesione do miasta Kohtla-Järve i Narwa różnią się między tabelą 8 i 9.

Wynika to z faktu dołączenia w statystyce rejonowej do obu tych miast miejscowości podmiejskich.

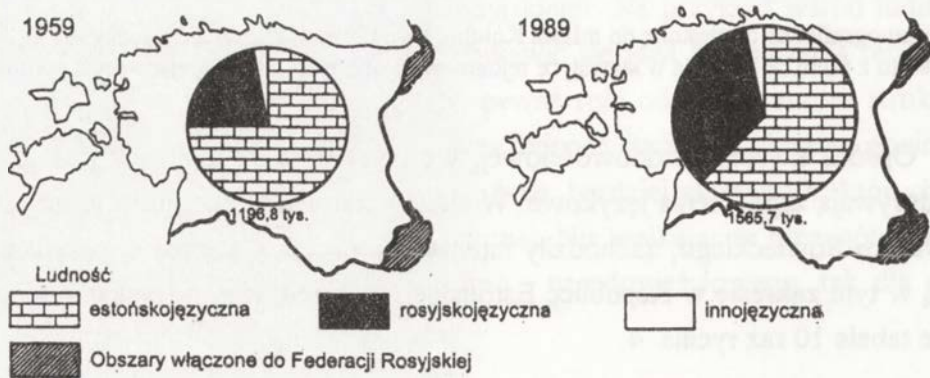
Oprócz kwestii narodowościowej, we wszystkich republikach postsowieckich, istotną rolę odgrywają zagadnienia językowe. W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat, na obszarze byłego Związku Sowieckiego, zachodziły intensywne procesy językowej rusyfikacji. Sytuację istniejącą w tym zakresie w Republice Estońskiej, w przeddzień odzyskania niepodległości, prezentuje tabela 10 raz rycina 4.

Tabela 10. Struktura narodowościowo - językowa ludności Estońskiej SRS w 1989r.

Lp.	Narodowości	Liczba ludności w tys.	w tym uznają jako język ojczysty			
			język własnej narodowości	inny język		
				w tym estoński	w tym rosyjski	inny język
1.	Estończycy	963,3	953,0	-	10,1	0,2
2.	Rosjanie	474,8	468,2	6,2	-	0,4
3.	Ukraińcy	48,3	21,3	0,6	26,3	0,1
4.	Białorusini	27,7	8,8	0,2	18,6	0,1
5.	Finowie	16,6	5,2	6,8	4,6	0,0
6.	Żydzi	4,6	0,6	0,4	3,6	0,0
7.	Tatarzy	4,1	2,2	0,1	1,8	0,0
8.	Niemcy	3,5	1,2	0,3	2,0	0,0
9.	Łotysze	3,1	1,8	0,4	0,9	0,0
10.	Polacy	3,0	0,6	0,2	1,9	0,3
11.	Litwini	2,6	1,6	0,2	0,8	0,0
12.	Inne narodowości	14,1	7,2	0,6	6,1	0,2
Ogółem:		1565,7	1471,7	16,0	76,7	1,3

Źródło: *Nacjonalny sostav naselnija SSSR*, 1991, Moskwa, 140.

Ryc. 4. Struktura językowa ludności Estońskiej SRS w 1959 r. i 1989 r. wg rejonów
Languages of the population of Estonian Soviet Socialist Republic 1959 and 1989

W odróżnieniu od warunków istniejących w republikach Ukrainiejskiej czy Białoruskiej, w Estonii nie pojawił się w zasadzie, proces rusyfikacji językowej ludności miejscowej. Dla 98,9% Estończyków językiem ojczystym był w 1989 r. ciągle język estoński. Następowala więc rusyfikacja Estonii jako kraju, a nie ludności estońskiej. Naród estoński trwał wiernie przy swoim języku. Niestety kraj nabierał coraz bardziej charakteru rosyjskiego. Coraz większy odsetek ludności Estonii będąc w pracy, w domu czy na ulicy używał języka rosyjskiego. Ta generalna uwaga jest niezmiernie ważna dla zrozumienia procesów demograficzno - językowych jakie zachodziły w ciągu okupacji sowieckiej.

Następne uogólnienie dotyczy ludności napływowej - rosyjskojęzycznej. Okazuje się, że nie zachodziła estonizacja językowa wśród napływowej ludności, bez względu czy byli to Rosjanie, czy też przedstawiciele innych narodów „sowieckich”. Wśród Rosjan mieszkających w Estonii jedynie 1,3% uznało język estoński jako swój język ojczysty. Przymuszczalnie byli to Rosjanie, lub potomkowie Rosjan, będących obywatelami Estonii w latach międzywojennych.

Można więc przyjąć, że oba narody żyły w pełnej izolacji. Wynikało to z wielu przyczyn. Z jednej bowiem strony duże różnice lingwistyczne między językami tworzyły pewną, trudno przekraczalną barierę, z drugiej zaś odmiennosc kultury i zwyczajów podbudowana niechęcią a często nienawiścią, utrudniały wzajemną symbiozę obu społeczności. Natomiast nierosyjska ludność napływowa przyjmowała, jako język porozumienia i kontaktów, język rosyjski a nie estoński. Wśród przebywających w Estonii Ukraińców 54,5% podało język rosyjski, a jedynie 1,2% estoński za swój język ojczysty. Podobna sytuacja była wśród Białorusinów, Żydów, Polaków, Tatarów czy Litwinów. Przedstawiciele tych narodowości, żyjąc w Estonii, posługiwali się zazwyczaj jedynie językiem rosyjskim. Według danych z ostatniego spisu ludności na 1 565,7 tys. mieszkańców językiem estońskim posługiwało się 969,0 tys. (61,9%), zaś rosyjskim 544,9 tys. (34,8%). Pomimo, że Estończycy nie podlegali językowej rusyfikacji, to jednak z powodu wzrastającego udziału ludności napływowej, siłą rzeczy, coraz większy odsetek ludności posługiwał się w Estonii językiem rosyjskim. Rusyfikacja kraju przybrała inną postać niż np. na Białorusi, gdzie ludność rodzima zatraciła swój macierzysty język. Tym niemniej mieliśmy do czynienia z obniżaniem się znaczenia języka estońskiego w kraju. Dotyczyło to przede wszystkim ośrodków miejskich. W stolicy kraju do języka estońskiego, jako ojczystego, przyznało się 232,6 tys. mieszkańców, zaś do rosyjskiego - 243,3 tys. osób. Estończycy używający języka estońskiego stali się więc dopiero drugą grupą językową wśród mieszkańców Tallina.

Można stwierdzić, że koniec okupacji sowieckiej i proklamowanie niepodległości na początku lat dziewięćdziesiątych uratowały naród estoński przed zbliżającą się katastrofą¹².

¹² Estonia ogłosiła niepodległość w sierpniu 1991 r. Bezpośrednio po tym nastąpiło międzynarodowe uznanie tego faktu i przyjęcie kraju przez Organizację Narodów Zjednoczonych. Restytucja estońskiej państwowości jest odmiennie interpretowana przez władze estońskie i władze w Moskwie. Według władz estońskich państwowosc estońska nie powstała od nowa, w wyniku secesji czy rozpadu ZSRR, lecz w rezultacie zakończenia niezgodnej z prawem okupacji. Nastąpiła więc restytucja państwa, które z formalnego punktu widzenia istniało stale od 1918 roku. Fakt ten jest odmiennie interpretowany przez władze rosyjskie. Formułowany jest pogląd, że akces Estonii do ZSRR w 1940 roku był dobrowolny, że kraju tego nie okupowała Armia Sowiecka i w konsekwencji dzisiejsza Republika Estońska nie jest reaktywowanym, lecz zupełnie nowym państwem, jednym z sukcesorów Związku Sowieckiego. To zasadniczo różne podejście do statusu prawnego państwa estońskiego decyduje o różnym traktowaniu ludności, która napłynęła do Estonii po 1940 roku. Władze

Dalszych kilkanaście, a najwyżej kilkadziesiąt lat przynależności do Związku Sowieckiego przyniosłoby w konsekwencji jeszcze większe utrwalenie dominacji rosyjskiej. Estończycy mogliby stać się mniejszością narodową we własnym kraju. Przy niskim potencjale demograficznym Estończyków szanse przetrwania ich, jako narodu, stawałyby się coraz bardziej problematyczne. Przedstawione dane spisu sowieckiego z 1989 r. zakończyły pewien zamknięty okres historyczny. Odzyskanie suwerenności i objęcie władzy administracyjnej przez narodowe siły estońskie, nie tylko doprowadziły do zmian politycznych i ustrojowych, ale również stały się początkiem ewolucyjnych przeobrażeń demograficznych. W rezultacie zmian w aparacie władzy tysiące funkcjonariuszy sowieckich, w dużym stopniu narodowości rosyjskiej, utraciło pracę i znaczenie. Wraz z likwidacją baz wojskowych zaczął opuszczać Estonię rosyjski korpus oficerski. Restrukturyzacja gospodarki, a zwłaszcza upadek wielkich przedsiębiorstw przemysłowych, pozbawiły pracy wielu specjalistów, wśród których przeważały osoby nie estońskiego pochodzenia. Odzwierciedliło się to w ruchach migracyjnych. Na stałe z Estonii do Rosji wyjechało w 1991 r. - 8,2 tys., w 1992 - 24,4 tys., w 1993 - 11,4 tys. osób, zaś w 1994 r. - 6,7 tys. Natomiast w kierunku przeciwnym ruch migracyjny objął w 1991 roku - 4,0 tys., w 1992 - 2,6 tys., w 1993 - 1,4 tys. osób, zaś w 1994 roku - 1,0 tys. Ujemne saldo migracyjne w okresie 1991 - 1994 wyniosło 41,7 tys. osób. Zaczęli opuszczać kraj również Ukraińcy i Białorusini. W momencie przyjęcia, jako narodowego, języka estońskiego, wielu przybyszów nie znających języka miejscowej ludności, zaczęło wracać do swoich krajów macierzystych. Zaczęło to oddziaływać na strukturę narodowościową Estonii. Według ostatnich danych szacunkowych z 1994 r. (Estonia 1995, s. 10) skład narodowościowy Estonii był następujący:

Estończycy	962,3 tys.	czyli	63,9%	ogółu ludności
Rosjanie	436,6 tys.	czyli	29,0%	ogółu ludności
Ukraińcy	40,5 tys.	czyli	2,7%	ogółu ludności
Białorusini	23,7 tys.	czyli	1,6%	ogółu ludności
Finowie	15,1 tys.	czyli	1,0%	ogółu ludności
Żydzi	3,0 tys.	czyli	0,2%	ogółu ludności
Łotysze	2,9 tys.	czyli	0,2%	ogółu ludności
Inne narodowości	22,9 tys.	czyli	1,5%	ogółu ludności
Ogółem	1506,9 tys.	czyli	100,0%	ogółu ludności

Przedstawienie danych najbardziej aktualnych dotyczących 1994 r. stanowić może punkt wyjścia do analizy sytuacji narodowościowej w ciągu całego XX w. Na rycinie 5 zamieszczono osiem kartogramów ilustrujących sytuację narodowościową Estonii (1897, 1922, 1934, 1959, 1970, 1979, 1989, 1994). Porównanie sytuacji istniejących w poszczególnych latach pokazuje kierunek i skalę występujących trendów demograficzno - narodowościowych. Interesujące jest zwłaszcza porównanie stanu istniejącego na przełomie XIX i XX w. oraz sytuacji mającej miejsce obecnie. Ewolucja przemian narodowościowych uwarunkowana sytuacją polityczną zmierzała do istotnego obniżenia udziału procentowego ludności estońskiej w za-

---

estońskie traktują przybyszy z innych obszarów ZSRR jako obywateli obcego państwa, które okupowało terytorium Estonii (Aniol 1996, s. 40 - 41).

ludnieniu kraju. Wzrastający udział ludności rosyjskiej przy niewielkim potencjale demograficznym kraju pokazuje skalę wzrastającego zagrożenia. Dopiero odzyskanie niepodległości odwróciło tę tendencję. Ilustrują to kartogramy odniesione do 1989 i 1994 r. Zmiany te są jednak niewielkie. Niemniej po odzyskaniu niepodległości uległa zmianie, mocno ugruntowana po wojnie, tendencja przemian narodowościowych. Ewolucja przeobrażeń w tamtym okresie była stała i zmierzała do umocnienia pozycji ludności rosyjskiej. W miarę upływu lat, według kolejnych spisów, malał odsetek ludności estońskiej. Obecnie mamy do czynienia ze zmianą trendów. Przy ustabilizowanej liczbie Estończyków występuje proces zmniejszania się ludności rosyjskiej, a szerzej ujmując rosyjskojęzycznej. Ujawniają to szacunkowe dane określone przez statystyków estońskich w 1994 r. W stosunku do 1989 r. liczba ludności narodowości estońskiej utrzymuje się na tym samym poziomie (1989 r. - 963,3 tys., 1994 r. - 962,2 tys.). Natomiast liczba Rosjan obniżyła się z 474,8 tys. do 436,6 tys., czyli o 38,3 tys., Ukraińców z 48,3 tys. do 40,5 tys., Białorusinów z 27,7 tys. do 23,7 tys., zaś Polaków z 3008 do 2544 osób. Zmiany te pokazuje tabela 11. Równocześnie pojawiły się nowe zmiany w ruchu naturalnym ludności, polegające na raptownym obniżeniu się stopy urodzeń, co przyniosło ubytek naturalny ludności. Łącznie ze stratami migracyjnymi doprowadziło to do ogólnego zmniejszenia się liczby ludności w ciągu rozpatrywanych pięciu lat z 1565,7 tys. do 1506,9 tys. czyli o 58,7 tys. Procesy depopulacyjne objęły ludność wiejską, której liczebność spadła o 60,0 tys. Liczba ludności wiejskiej nie uległa zmianie. Było to wywołane wieloma przyczynami. Z jednej bowiem strony ludność nieestońska skupiająca się w miastach bardziej była poddana procesom migracyjnym.

Wielu przedstawicieli ludności rosyjskojęzycznej utraciło stanowiska w sowieckim aparacie władzy. Odegrały również rolę przesłanki ekonomiczne. Ciężkie warunki egzystencji w miastach wpłynęły na powrót pewnych grup ludności na tereny wiejskie, gdzie łatwiej było uzyskać artykuły żywnościowe. Zachodzące procesy demograficzno - narodowościowe zmieniając pewne utrwalone trendy przemian nie były jednak w stanie przeobrazić ogólnej sytuacji.

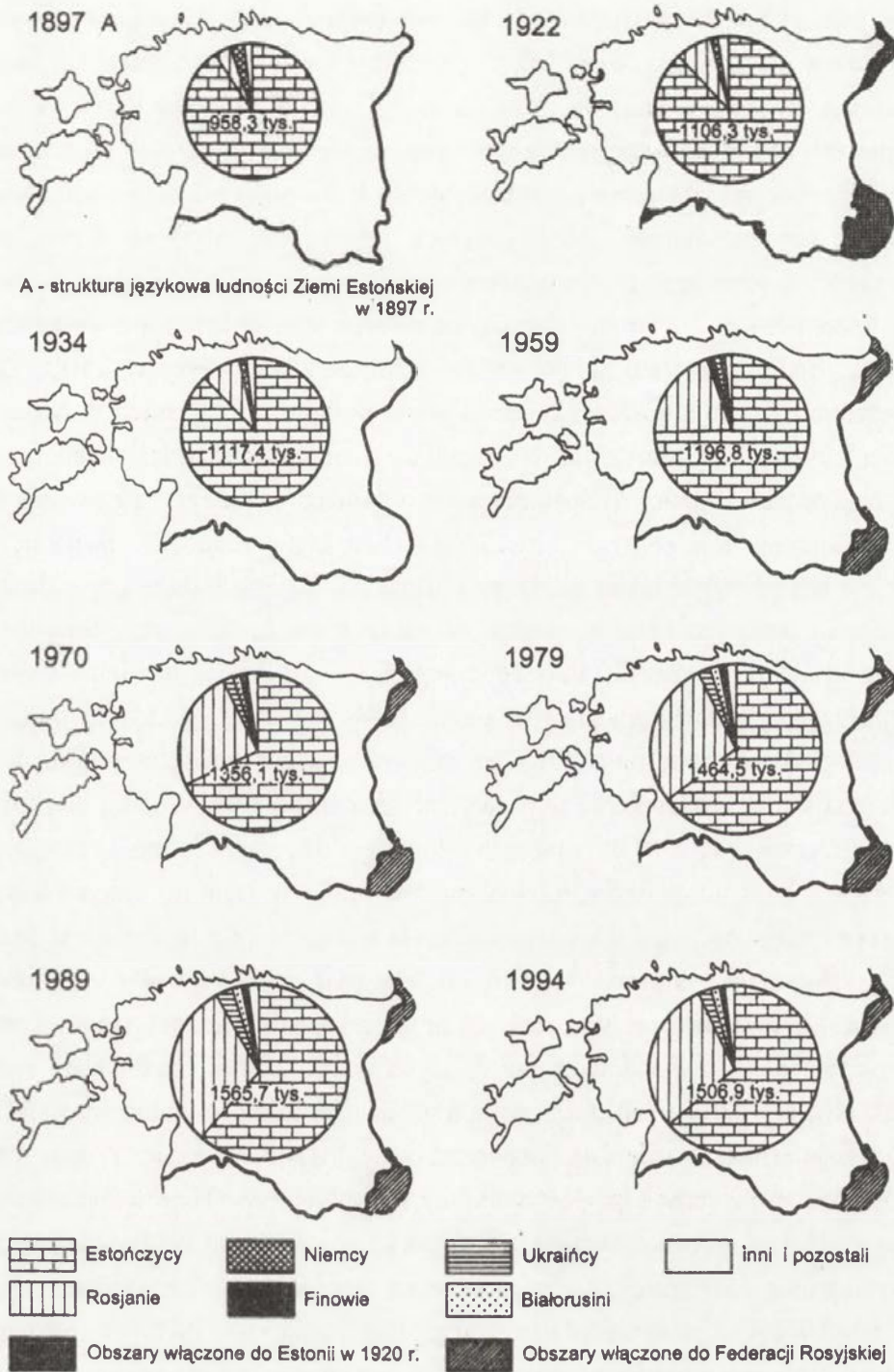
Liczba ludności rosyjskiej jest ciągle bardzo wysoka i stanowi stałe zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa. Problem mniejszości rosyjskiej jest stale podnoszony przez władze Moskwy. Stanowi to środek nacisku politycznego mający na celu destabilizację i ingerowanie w sprawy wewnętrzne Estonii. Stawiany jest zarzut o dyskryminowaniu ludności rosyjskojęzycznej, co jest w pewnym stopniu prawdą. Ludności napływowej trudno jest uzyskać obywatelstwo estońskie i otrzymać równe prawa z ludnością estońską w zakresie pracy, płacy czy emerytur. Eskalacja wzajemnych pretensji narasta. Strona estońska przypomina o bezprawnym włączeniu do Republiki Rosyjskiej rejonu Petseri. Stosunki między wielką Rosją, odbudowującą swój status wielkomocarstwowy, a niewielką Estonią, są naprężone. Na razie jednak niepodległość Estonii nie jest przez władze na Kremlu kwestionowana.

Stosunki wewnętrzne Estonii są uzależnione od perspektywicznego rozwiązania kwestii mniejszości rosyjskojęzycznej.

Tabela 11. Zmiany narodowościowe ludności Republiki Estońskiej między 1989 a 1994 rokiem

Lp.	Narodowości	Liczba ludności w 1989 r.			Liczba ludności w 1994 r.			Różnica między 1989 a 1994 r.		
		Ogółem	w tym		Ogółem	w tym		Ogółem	w tym	
			w miastach	na wsi		w miastach	na wsi		w miastach	na wsi
1.	Estończycy	963281	572547	390734	962326	561292	401034	- 955	- 11255	+ 10300
2.	Rosjanie	474834	436708	38126	436562	404220	32342	- 38272	- 32488	- 5784
3.	Ukraińcy	48271	42325	5946	40501	35945	4556	- 7770	- 6380	- 1390
4.	Białorusini	27711	25441	2270	23655	21858	1797	- 4056	- 3583	- 473
5.	Finowie	16622	11233	5389	15090	10196	4894	- 1532	- 1037	- 495
6.	Żydzi	4613	4546	67	3008	2967	41	- 1605	- 1579	- 26
7.	Łotysze	3135	2586	549	2876	2322	554	- 279	- 264	+ 5
8.	Niemcy	3466	2527	939	1861	1447	414	- 1605	- 1080	- 525
9.	Tatarzy	4058	3749	309	3546	3301	245	- 512	- 448	- 64
10.	Polacy	3008	2630	378	2544	2244	300	- 464	- 386	- 78
11.	Litwini	2568	2177	391	2383	1994	389	- 185	- 183	- 2
12.	Inne narodowości	14088	12353	1735	12575	11028	1547	- 1513	- 1325	- 188
Ogółem:		1565662	1118829	446833	1506927	1058814	448113	- 58735	- 60015	+ 1280

Źródło: *Rahvastikustatistika Teatmik*, 3, 94, Eesti Statistikaamet, Tallinn, 20.

Ryc. 5. Struktura narodowościowa ludności Estonii w latach 1897-1994
 Ethnic structure of the population of Estonia in the period 1897-1994

Teoretyczne scenariusze rozwiązania kwestii ludności narodowości rosyjskiej w Estonii przedstawia w swoim obszernym opracowaniu W. Anioł (1996). Według autora istnieją trzy podstawowe teoretyczne scenariusze umożliwiające rozstrzygnięcie tej trudnej sprawy.

Najbardziej radykalnym rozwiązaniem problemu byłby powrót do sytuacji istniejącej w okresie dominacji sowieckiej. Ta opcja znajduje orędowników wśród niektórych liderów nacjonalistycznych organizacji rosyjskich, do których można zaliczyć Związek Obywateli Rosyjskich działający w kilku miastach estońskich. Postulują oni w sposób mniej lub bardziej zawołany powrót do statusu państwa całkowicie podporządkowanego Rosji. W obecnej konstelacji politycznej ten scenariusz jest już mało realny. Pierwszym etapem tej koncepcji według jej zwolenników byłoby odłączenie i przyłączenie do Rosji południowo - wschodniej prowincji Ida Virumaa, w której dominuje ludność rosyjska. Ze względu na trudności zrealizowania pełnej secesji głosi się idee utworzenia autonomicznej prowincji. Akcję idącą w tym kierunku podjęto w lipcu 1993 r. w Narwie. Ogłoszone referendum, w którym mieszkańcy wypowiedzieli się za autonomią, zostało unieważnione przez Sąd Najwyższy w Tartu. Żądania grup secesjonistycznych znajdują oddźwięk wśród wielu polityków rosyjskich w Moskwie, którzy wykorzystują istnienie licznych Rosjan w Estonii do tworzenia różnych koncepcji imperialnych, w których miejsce państw bałtyckich znajduje się w ramach wielkiego państwa rosyjskiego.

Druga koncepcja rozwiązania kwestii szeroko ujętej ludności rosyjskojęzycznej prezentowana jest wśród radykalnych działaczy estońskich, mających duże poparcie wśród rodzimej ludności. Głoszona jest teza, że większość napływowej ludności rosyjskiej to pozostałość okupacji i po odzyskaniu przez Estonię niepodległości wielu Rosjan powinno wrócić do swojej prawdziwej ojczyzny. Przytaczane są różne analogie historyczne, w których koloniści, po odzyskaniu przez podbity naród niepodległości, musieli opuścić kraj będący pod okupacją. Głoszona opinia ma swoje uzasadnienie w prawie międzynarodowym. Według artykułu 49 czwartej Konwencji Genewskiej z 1949 r. niedozwolone jest osiedlanie ludności cywilnej na terytoriach okupowanych. Argumentacja prawna stanowi punkt wyjścia do uzasadnienia tezy o zagrożeniu przez mniejszość rosyjską bezpieczeństwa i integralności terytorialnej państwa estońskiego. Zakładając nawet słuszność tej opinii należy zdać sobie sprawę z jej nierealności. Wysiedlenie tak dużej społeczności etnicznej, która w niektórych rejonach stanowi przytłaczającą większość populacji, jest w obecnych pokojowych warunkach niemożliwe do spełnienia. Dla bardzo wielu Rosjan Estonia jest miejscem ich urodzenia. Mają tu swoje własnościowe mieszkania i odgrywają poważną rolę, jako siła robocza, w gospodarce kraju. Z tego względu wielu działaczy estońskich formułuje pogląd o wymogu szybkiej asymilacji mniejszości rosyjskiej w środowisku estońskim, z koniecznością przyjęcia języka i narodowej świadomości estońskiej. Dlatego wymaga się doskonałej znajomości języka estońskiego jako warunku uzyskania obywatelstwa estońskiego i otrzymania pracy w służbie publicznej. Postulat wprowadzenia obowiązku posługiwania się językiem estońskim jest motywowany koniecznością uniemożliwienia powstania społeczności dwujęzycznej. Utrwalenie się w przyszłości tej sytuacji przy niewspółmierności siły obu państw groziłoby stałą ingerencją Rosji w wewnętrzne sprawy Estonii. Wprowadzenie przez Estonię tego typu polityki jest trudne do zrealizowania, gdyż będzie przyjęte negatywnie przez społeczność międzynarodową. Z tego względu rozpatruje się jeszcze inną drogę zmie-

rzającą do mniej radykalnego rozwiązania tej nabrzmiałej kwestii. Przecistawiając się koncepcjom asymilacyjnym, głoszonym pod hasłem „Estonia dla Estończyków” organizacje demokratyczne nakłaniają władze estońskie do przyjęcia koncepcji zmierzającej do stworzenia tzw. „społeczeństwa wielokulturowego”. Teoretyczne podstawy tej idei prezentują W. Anioł (1996 s. 50 - 51). Według założeń tej koncepcji należy dążyć do integracji wszystkich mieszkańców kraju w celu stworzenia wspólnej społeczności wielokulturowej. Integracja ma zapewnić szerokie uczestnictwo w społecznym, ekonomicznym i politycznym życiu wspólnej ojczyzny. Idea ta zakłada równoprawność kultur, wspólnot etnicznych i religii, które powinny rozwijać się równoległe i współżyć ze sobą, czemu miałyby sprzyjać odpowiednie ustawodawstwo i procedura administracyjna. Idea ta dała pozytywne rezultaty w krajach migracyjnych (USA, Kanada). W jakim stopniu budowa społeczeństwa wielokulturowego w Estonii jest możliwa do zrealizowania, trudno jest wyrokować. Z jednej strony kultura i tożsamość Estończyków formowała się pod wpływem różnorodnych tradycji, języków i religii. Rodzima kultura estońska powstawała w ścisłej symbiozie z kulturą rosyjską, niemiecką, żydowską czy skandynawską. Z drugiej jednak strony zwolennicy tej idei w pewnym stopniu bagatelizują istnienie silnych animozji i wrogości oraz istnienie trudno przekraczalnych barier kulturowych. Pomijają również uzasadniony strach ludności estońskiej przed tradycyjną ekspansją wschodniego sąsiada. Spostrzeganie mniejszości rosyjskiej jako „piątej kolumny” utrudnia działania na rzecz tworzenia „społeczeństwa wielokulturowego”. W sytuacji, gdy tysiące Rosjan przyjmuje obywatelstwo Federacji Rosyjskiej, wytwarza się obawa przed masową nielojalnością i możliwością konfrontacji. Trudno przewidzieć przyszłość, gdyż zarówno pesymistyczny, jak i optymistyczny scenariusz jest prawdopodobny. Możliwe w przyszłości okresy wzajemnego zbliżenia i symbiozy będą przeplatały się z okresami wrogości i konfliktów. Zależy to w dużym stopniu od orientacji jaka będzie przyjęta przez władze moskiewskie oraz podejmowanych działań o charakterze praktycznym przez władze suwerennego państwa estońskiego.

Informacje z zakresu demografii, w dodatku ujęte statystycznie, nie mogą być wiarygodną przesłanką umożliwiającą konstruowanie hipotez w odniesieniu do przyszłości. Dane demograficzne o narodowości, względnie języku przedstawiają jedynie pewne relacje ilościowe. Niewiele mówią o wzajemnych stosunkach między poszczególnymi grupami etnicznymi. Te ostatnie są reminiscencją wzajemnych wielowiekowych doświadczeń przekazywanych z pokolenia na pokolenie. Atmosfera nieufności i obcości przekształca się często w sposób irracjonalny w agresywność a następnie w konflikt etniczny. Ludność rosyjska o silnej tożsamości narodowej, podchodząca nieufnie do nowego państwa może stać się czynnikiem osłabiającym spójność państwa. Z drugiej strony przy zapewnieniu jej lepszych warunków egzystencji ekonomicznej, w stosunku do istniejącej po rosyjskiej stronie granicy, może stać się ludnością lojalną i zdyscyplinowaną. Trudno więc przewidywać przyszłe wydarzenia. Nie można jednak zapominać, że ludność rosyjska, żyjąc przez dziesięciolecia w izolacji wobec otaczającego ją społeczeństwa estońskiego, znalazła się obecnie w bardzo trudnej sytuacji. Straciła bezpowrotnie pozycję uprzywilejowaną. Poddanie jej planowanej estonizacji spotka się przypuszczalnie z przeciwdziałaniem i próbami samoobrony, która może przyjąć różne formy. Procesy asymilacyjne i wtopienie tej ludności w społeczeństwo estońskie będzie trwało bardzo długo.

Od właściwego rozwiązania tej kwestii zależy w dużym stopniu przyszłość niepodległej Estonii.

Bibliografia

- Aniol W., 1996, *Kwestia rosyjskojęzycznej mniejszości w Estonii*, Polityka Wschodnia, 1, 39 - 54.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., 1993, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Instytut Historyczny, UW., Wrocław.
- Čislennost' naselenija i evo terittorelnoe rozmieščenie. Nacionalnyj sostav naselenija. Vsesojuznaja perepis naselenija 1959 goda*, 1960, t. I, čast' I, II, Centralnoe Statističeskoe Upravlenie, Tallinn.
- Eberhardt P., 1996, *Między Rosją a Niemcami. Przemiany narodowościowe w Europie Środkowo-Wschodniej w XX wieku*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Eesti A&O, 1993, *Eesti Entsüklopeediakirjastus*, Tallinn.
- Eesti Vobariigi maakondade, linnade ja aboite rahvastik 1989, 1990*, Eesti Statistikaamet, Tallinn.
- Estonia i mniejszość rosyjska, 1944*, (K.K.), *Sprawy Narodowościowe*, 2 (5), 249 - 255, Poznań.
- Estonia in figures*, 1995, Statistical Office of Estonia, Tallinn.
- Hidden J., Salmon P., 1991, *The Baltic nations and Europe (Estonia, Latvia and Lithuania in the twentieth century)*, Longman, London, New York.
- Itoги vsesojuznoj perepisi naselenija 1959 g.*, 1963, Centralnoe Statističeskoe Upravlenie, Moskva.
- Itoги vsesojuznoj perepisi naselenija 1970 g.*, 1972, Centralnoe Statističeskoe Upravlenie, Moskva.
- Itoги vsesojuznoj perepisi naselenija 1979 g.*, 1981, Centralnoe Statističeskoe Upravlenie, Moskva.
- Kabuzan V. M., 1992, *Narody Rossii v pervoj polovine XIX v. Čislennost' i etničeskij sostav*, Institut Rossijskoj Istorii RAN, Moskva.
- Kazmina O. E., 1991, *Dinamika čislennosti nacionalnych grupp Estonii v XX v.*, *Rasy i Narody*, 2, 79 - 99.
- Korzeń J., 1987, *Dramat narodów bałtyckich*, Wyd. Pokolenie, Warszawa.
- Kurs O., 1993, *Eesti piirid Euroopa Riikide Taustal*, Akadeemia. Eesti Kirjanike Liidu Kuukiri Tartus. 5 Aastakäik, 3, 451 - 470.
- Kurs O., Berg E., 1995, *Etnilised Vahemused ja uusasukad eestis*, Akadeemia, Eesti Kirjanike Liidu Kuukiri Tartus, 7 Aastakäik, 3, 260 - 275.
- Linnus J. F., 1987, *Estoncy*, *Rasy i Narody*, 17, 204 - 214.
- Marksoo A., 1995, *Restrukturyzacja osadnictwa miejskiego i wiejskiego w Estonii*, w: F. W. Carter i W. Maik (red.) *Proces przekształceń społeczno-gospodarczych w Europie Środkowej i Wschodniej po 1989 r.*, Turpress, Toruń.
- Maryński A., 1993, *Litwa, Łotwa, Estonia*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Nacionalnyj sostav naselenija SSSR. Po dannym vsesojuznoj perepisi naselenija 1989, 1991*, Gosudarstvennyj Komitet SSSR po Statistike, Moskva.
- Naselenie SSSR 1987, 1988 Statističeskij Sbornik*, Gosudarstvennyj Komitet SSSR po Statistike, Moskva.
- Pervaja vseobščaja perepis naselenija Rossijskoj Imperii 1897 g., 1903-19904*, N. A. Trojnickij (red.), Tom XXI - Gubernija Livljandzka, Tom XLIX - Gubernija Estlandzka, S. Petersburg.
- Pullertis A., 1931, *Estland (volk, kultur, wirtschaft)*, Deutsche Übersetzungen von Edmund Hunnius, Tallin.
- Raun T. U., 1987, *Estonia and the Estonians*, Hoover Institution Press, Stanford, California.
- Rahvastiku Koostis Ja Korteriolud I III 1934, 1935*, Rahvaloenduse Andmed. Vink II, Tallinn.
- Waldenberg M., 1992, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Wasilewski L., 1933, *Skład narodowościowy państw europejskich*, Instytut Badań Spraw Narodowościowych, Warszawa.
- Villecourt L., 1932, *L'Estonie*, Les Editions Bieder, Paris.

THE ETHNIC PROBLEMS IN ESTONIA

Summary

The paper presents historical and geographical aspects of demographic and ethnic changes taking place within the territory of Estonia. The introductory part presents the beginnings of the Estonian nation formation. Attention is turned to the difficult historical conditioning, resulting from the lack of own statehood tradition and of a developed leadership elite. Detailed statistical analysis was carried out for the whole 20th century. Then on the basis of Russian, Estonian and Soviet censuses the evolution of the demographic and ethnic transformations of Estonia is presented. The successive periods commented are: the period before the World War I, the interwar period, World War II and the fifty years of Soviet occupation. Presenting situation after the country has been included in the Soviet Union special attention is paid to the processes of russification and systemic unification with the rest of the Soviet Union. Change of the socio-economic system was accompanied by the loss of independence brought as a consequence also essential transformations of the ethnic structures (concerning national, lingual and religious aspects). Population of Russian nationality massively migrated into Estonia. Given the relatively low demographic potential of Estonia this inflow resulted in the change of the ethnic characteristics of significant areas of the country. In several urban centres the immigrating Russian population started to dominate. On the basis of consecutive censuses a quantified analysis of relations between Estonian and Russian populations was carried out for various territorial settings.

The results of the Soviet census carried out on the eve of regaining by Estonia independence (in 1989) are commented in details. Information showing the situation in terms of nationalities and languages became the prerequisite for the development of hypotheses as to the future course of the ethnic relations in the Estonian state. In case of the disadvantageous developments large Russian minority may turn out to be the source of conflicts and the element destabilising life in the country. That is why the empirical analysis of the ethnic problems effected on the base of rich documentation, has not only cognitive, but also political importance.

Informacje dla autorów i czytelników

„Zeszyty IGiPZ PAN” ukazują się w standardowym nakładzie 120 egzemplarzy (w tym 15 autorskich).

Sprzedaż publikacji IGiPZ PAN prowadzą księgarnie:

- ORWN-BIS, ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa, tel. 69 78 835, czynna od poniedziałku do piątku w godz. od 10 do 18 oraz w sobotę od godz. 10 do 14

- ORWN, Pałac Kultury i Nauki, Warszawa.

1995

29. PIOTR EBERHARDT - Zagadnienia ludnościowe obszaru byłych Prus Wschodnich.
30. ZYGMUNT BABIŃSKI, MAREK GRZEŚ - Monografia hydrologiczna zbiornika stopnia wodnego Włocławek.
31. JERZY GRZESZCZAK - Przestrzenne zróżnicowanie społeczno-gospodarcze "północ-południe" w krajach Unii Europejskiej - Wielka Brytania, Niemcy, Francja.
32. ANDRZEJ GAWRYSZEWSKI - Rynek pracy Warszawy i województwa warszawskiego 1990-1993.
33. TERESA KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA, BARBARA KRAWCZYK, KRZYSZTOF BŁAŻEJCZYK -
34. Warunki bioklimatyczne Supraśla.
34. PIOTR KORCELLI - Regional patterns in Poland's transformation: the first five years.
35. EWA NOWOSIELSKA - Bezrobocie - przegląd aktualnych tendencji, problemów i wyników badań (w krajach rozwiniętych).
36. ROMAN SZCZĘSNY - Przemiany struktury przestrzennej rolnictwa Polski 1989-1992.

1996

37. ANNA BEATA ADAMCZYK - Charakterystyka wiatrów silnych i bardzo silnych w Polsce;
JAROSŁAW BARANOWSKI - Wielkość zachmurzenia w Warszawie w zależności od cyrkulacji atmosferycznej.
38. HALINA POWĘSKA, TOMASZ KOMORNICKI - Przejścia graniczne: Kostrzyn, Słubice, Świecko, Gubin - podstawowe funkcje i strefa oddziaływania na terenie Polski i Niemiec;
JOANNA PAPIS, TOMASZ KOMORNICKI - Miasto Duszniki Zdrój jako gmina przygraniczna.
39. LESZEK KOLENDOWICZ - Burze na obszarze Polski Północno-Zachodniej w świetle częstości występowania różnych typów cyrkulacji atmosfery.
40. ROMAN SZCZĘSNY - Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w okresie restrukturyzacji 1989-1994.
41. Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: I - pod red. PIOTRA KORCELLEGO.
42. Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: II - pod red. PIOTRA KORCELLEGO.

1997

43. Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: III- pod red. PIOTRA KORCELLEGO.
44. Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: IV- pod red. PIOTRA KORCELLEGO.
45. Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: V - pod red. PIOTRA KORCELLEGO.
46. Aglomeracje miejskie w procesie transformacji: VI - pod red. PIOTRA KORCELLEGO.

PL - ISSN 0867-6836
WYDAWNICTWA IGI PZ PAN, WARSZAWA

<http://rcin.org.pl>